

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Robert Rootslane

Kukruse ja Pada maahaudadega laibakalmistute relvadega matuste kontekstuaalne analüüs

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Ain Mäesalu, MA

Tartu 2013

SISUKORD

<u>SISSEJUHATUS</u>	<u>3</u>
TERMINOLOOGIA JA TÜPOLOOGIA	5
<u>1. ÜLEVAADE PADA JA KUKRUSE MAA-ALUSTEST LAIBAKALMISTUTEST PÄRINEVATEST RELVADEST</u>	<u>8</u>
1.1. ODAD	9
1.1.1. PUTKEGA ODAOTSAD	9
1.1.2. ROOTSUGA ODAOTSAD	11
1.2. KIRVED	13
1.3. MÕÕGAD	15
1.3. PRONKSIST NUIAPEA	16
1.5. KANNUS	17
<u>2. PADA JA KUKRUSE KALMISTUTE MATMISVIISID RELVADEGA MATUSTE KONTEKSTIS</u>	<u>18</u>
2.1. MATMISSUUNAD	18
2.2. SURNUKEHA ASEND HAUAS	21
2.3. KIRSTUD	22
2.4. MITMIKMATUSED	23
2.5. MATMISVIISIDE KOKKUVÕTE	25
<u>3. RELVADEGA MATUSTE KONTEKSTUAALNE ANALÜÜS</u>	<u>27</u>
3.1. RELVAPANUSED SOTSIAALSE STAATUSE INDIKAATORINA	27
3.1.1. PADA LUUSTIK XXII. NUI, KIRVES JA HÕBE – KAS ÜLIKUMATUS?	27
3.1.2. KANNUS	30
3.1.3. MÕÕGALEIDUDEGA MATUSED KUKRUSE JA PADA KALMISTUTEL	32
3.1.4. TÖÖ- JA SÕJAKIRVESTEGA MATUSED KUKRUSE JA PADA KALMISTUTEL	34
3.1.5. ODAD	37
3.2. RELVADEGA LASTEMATUSED	39
<u>KOKKUVÕTE</u>	<u>42</u>
<u>ALLIKAD JA KIRJANDUS</u>	<u>45</u>
KÄSIKIRJALISED ALLIKAD	45
KIRJANDUS	47
INTERNETIALLIKAD	49
<u>SUMMARY</u>	<u>51</u>
<u>LISAD</u>	<u>54</u>

Sissejuhatus

Käesoleva töö peamiseks eesmärgiks on analüüsida Kukruse ja Pada maa-aluste laibakalmistute relvadega matuseid ning selgitada välja, kas relvadega maetute hauapanustest, säilmetest ja matmisviisidest on võimalik tuvastada nende sõjamehe- või sotsiaalsed staatust. Töö lisaeesmärkideks on Pada ja Kukruse kalmistute relvaleidude analüüs muinasaja lõpu Eesti alade sõjanduse taustal ja arheoloogiliste leidude juures puuduvate detailide väljaselgitamine teiste meetodite abil.

Pada ja Kukruse kalmistud valisin peamiseks käsitusobjektideks, kuna nende leiumaterjal kuulub samase perioodi, kalmistud asuvad geograafiliselt üsna lähestikku ning relvadega maetute osakaal kõigi matuste hulgas on ligikaudu võrdne – Padas 14%, Kukrusel 12%. Samuti pärineb mõlemalt kalmistult, eriti aga Padalt, huvitavaid relvaleide, mida siiani kuigi põhjalikult uuritud pole. Seni on analüüsitud vaid üht Pada kalmistult leitud sõjanuiapead Ain Mäesalu ja Jüri Peetsi artiklis „Sõjanuiad, võimusümbolid ja margapuud”, mis ilmus aastal 2010.

Töö koosneb sissejuhatuses ja kolmest peatükist. Esimene peatükk kirjeldab ja uurib kalmistutelt pärinevaid relvaleide, kusjuures vajadusel on toodud näiteid teiste kalmistute materjalist. Teise peatüki eesmärgiks on võtta kokku Kukruse ja Pada relvadega matuste matmisviisid – orienteeritus ilmakaarte suhtes, keha, jalgade ja käte asend, kirstud ja mitmikmatused – ning kõrvutada neid kõigi ülejäänud matuste vastavate näitajatega. Kolmandas peatükis analüüsitakse relvadega matuste konteksti, üritades määratleda maetute sotsiaalsed staatust, uskumusi, elukutset jne.

Põhiliste allikatena on töös kasutatud Pada¹ ja Kukruse² väljakaevamiste aruandeid ja leiukogusid. Kukruse väljakaevamiste aruanne pole veel lõplikult valminud, kuid

¹Tamla, T. Aruanne Pada maa-aluse kalmistu kaevamistest Rakvere rajoonis Viru-Nigula kolhoosis (Viru-Nigula kihelkond, Pada asundus; tänapäeval Viru-Nigula vald, Pada küla) 1987. aastal. 2011a. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis);

käesolevas töös tehtavaid järeldusi ei tohiks see eriti mõjutada, sest relevantne info on juba olemas. Pada kalmistult leiti kaevamistel 172 luustikku, 23 neist relvadega. Kukruselt pärineb 42 matust, millest 5 juures oli relv. Parema taustapildi loomiseks hilisrauaaegsete laibakalmistute relvaleidude analüüsimisel olen kasutanud ka teiste maa-aluste laibakalmistute, eriti Raatvere väljakaevamiste aruandeid³.

Hilisrauaaegseid relva- ja esemeleide on kirjeldatud üsna mitmetes teostes, ära tasuks mainida näiteks Jüri Seliranna 1974. aasta „Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärgamise perioodil”, Marika Mägi “At the Crossroads of Space and Time” (2002) ja Silvia Laulu ja Heiki Valgu „Siksälä: A Community at the Frontiers” (2007).

Välismaise kirjanduse hulgast tooksin välja Kristina Creutzi M-tüüpi odaotsi käsitleva uurimuse „Tension and Tradition. A study of Late Iron Age spearheads around the Baltic Sea” (2003) ning Anatoli Kirpitšnikovi raamatu „Древнерусское оружие” (1966). Otseste andmete saamiseks olen ühtlasi kasutanud mõlemat 13. sajandi alguse sündmustest jutustavat kroonikat – Henriku Liivimaa kroonikat (1982) ja Liivimaa vanemat riimkroonikat (2003).

Maahaudadega laibakalmistute teatud väljavalitud matuseid on varem käsitlenud mitmes uurimuses, siinse töö seisukohalt on olulised Eve Rannamäe bakalaureusetöö „Põhja- ja Ida-Eesti hilisrauaaja maa-aluste laibakalmistute suletud leiukompleksid” (2007), ning Keiti Randoja bakalaureusetöö „Laste võimalikud sotsiaalsed vanusegrupid Kukruse ja Pada hilisrauaaegsete kalmistute näitel” (2012). Mitmel korral olen publikatsiooni

Tamla, T. Aruanne Pada maa-aluse kalmistu kaevamistest Rakvere rajoonis Viru-Nigula kolhoosis (Viru-Nigula kihelkond, Pada asundus; tänapäeval Viru-Nigula vald, Pada küla) 1988. aastal. 2011b. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis);

Tamla T. Aruanne Pada maa-aluse kalmistu kaevamistest Rakvere rajoonis Viru-Nigula kolhoosis (Viru-Nigula kihelkond, Pada mõis; tänapäeval Viru-Nigula vald, Pada küla) 1989. aastal. 2011c. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis).

²Jonuks, T., Lõhmus, M. Arheoloogilised uuringud Ida-Virumaal, Kohtla vallas (Jõhvi khk) Kukruse külas Tallinn–Narva mnt-l: 12.–13. sajandi laibakalmistu, põletusmatustega kalmistu, uusaegne teesillutus. 2010. (Käsikiri Muinsuskaitseametis arhiivis).

³Lavi, A. Aruanne Raatvere maa-aluse kalmistu arheoloogilisest uurimisest 1981.a. 1986a. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus);

Lavi, A. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Raatvere Kalmemäel 1982.a. 1986b. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

puudumisel või mõnel muul põhjusel pidanud tuginema inimeste suulistele või kirjalikele kommentaaridele.

Sooviksin avaldada suurt tänu oma juhendajale igakülgse abi ja heade soovitude eest. Samuti sooviksin tänada Martin Malvet erialaste kommentaaride eest, Villu Kadakat ja Jüri Peetsi mõningate leidude info jagamise eest ja Kristiina Paavelit, kes aitas töö mitmekülgse läbivaatamise teel.

Terminoloogia ja tüpoloogia

Relvastuse täpsemaks kirjeldamiseks olen võrrelnud varasemaid muinas- ja keskaegset relvastust käsitlevaid uurimusi ja võtnud neist oma töösse vaadeldavate relvade kohta kõige sobivamad eestikeelsed terminid.

Odaotsade detailide kirjeldamiseks kasutan üldlevinud väljendeid aga noakujulise lehega viskeodade vaatlemisel Jaanus Valdi seda leiuvainest käsitlevat magistritööd⁴. Odaots koosneb kahest poolest. Teritatud osa nimetatakse *leheks*, varrele kinnitamiseks kasutatavale osale viidatakse väljendiga *putk* või *roots*. Putkega odaotsa puhul surutakse vars odaotsa küljes olevasse lehtrikujulisse õnarusse. Rootsuga odaots kinnitatakse odavarre sisse. Viskeodaotste puhul on levinud ka variant, kus roots on lõpust paari sentimeetri ulatuses 90-kraadise nurga alla keeratud. Ärakeeratud osa nimetatakse *kinnitustapiks*. Paljude kinnitustapiga viskeodaotsade lehed meenutavad kujult nuga, mistõttu neid nimetatakse *noakujulise lehega viskeodaotsadeks*. Noakujulise teraga viskeodaotsade juures on levinud lehe rootsupoolseimas otsas asuv kisk ja rootsu alguses asuv tordeering, mis kujutab endast rootsu vintikeerutatud osa⁵.

⁴Valt, J. Viskerelv. Noakujulise teraga viskeoda Muinas-Eestis ja tänapäeva sepakunstis. Eesti Kunstiakadeemia, magistritöö, 2004. (Käsikiri Eesti Kunstiakadeemia raamatukogus).

⁵*Ibid.*, 4.

Mõõk koosneb *pidemest* ja *teramikust*. Teramik on osa, millega võitluses raiutakse ja torgatakse ja mille teritatud servi nimetatakse *teradeks*. Tera asub, olenevalt mõõga konstruktsioonist, kas teramiku ühel või mõlemal küljel. Piki teramiku keskosa jooksis enamikul muinasaegsetel mõõkadel *soon*, mille eesmärgiks oli relva kaalu vähendamine, kaotamata samas vastupidavust. Mõõgapide koosneb *nupust*, *rootsust* ja *kaitserauast*. Nupp asus relva pidemepoolses tipus ja selle eesmärgiks oli mõõga tasakaalustamine. Kaitseraud asetses teramiku vastas ning pidi kaitsma võitleja kätt. Roots oli mõõga teramikust „välja kasvav” metalloosa, millele kinnitus nii mõõganupp kui ka kaitseraud. Mõõga hoidmise mugavdamiseks lisati mõlemale poole rootsu *pidemepõsed*, mis olid enamasti valmistatud puust⁶.

Kirve võib jagada kaheks peamiseks osaks – *silmaks* ja *labaks*. Silma ja laba ühendab *kirvekael*. Kirvesilma läbistab enamasti *silmaauk* või *varreauk*, kuhu kinnitub puust vars. Silma tagumist osa, mida on võimalik kasutada haamrina, nimetatakse *kannaks*. Kirvesilma esi- ja tagaküljele, varreaugu kõrvale kinnituvaid metallnagasid nimetatakse vastavalt *kidaks* ja *põhjakannaks*, selle külgedele kinnituvad kolmnurga-, ristküliku- või keelekujulised *silmalapid*, mille eesmärgiks on varre tugevdamine. Laba teritatud osa nimetatakse *teraks*, selle külge aga *paleks* või *põseks*. Võrdlemisi levinud on kirved, mille laba laieneb tera läheduses üsna järsult allapoole ja mida nimetatakse *lõuaga kirvesteks*, kusjuures järsult laienenud osa kirjeldamiseks kasutatakse väljendit *lõug*⁷.

Kannuste kirjeldamisel kasutan Juhan Kari 2011. aastal kirjutatud proseminaritöös loodud terminoloogiat, milles esimesena Eestis on loodud nimetused kõigi kannuseosade kohta. Üldiselt jaotuvad kannused kaheks põhitüübiks – ogakannused ja rataskannused. Ka kujult võib kannused kaheks jaotada, leidub nii ümaramate vormidega U-kujulisi kui ka järsemaid V-kujulisi variante. Kannus ise koosneb kaarjast kehast ehk *kaarest*. Kaar omakorda koosneb kahest kummalegi poole jalga jäävast poolest, mida nimetatakse *haaradeks*. Haarade otstesse jääb enamasti koht, kuhu

⁶Kelder, I. Mõõga tähendus keskaja ühiskonnas. Tartu Ülikool, bakalaureusetöö, 2005, lk 8–9. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

⁷Sild, T. Jan Peterseni M-tüüpi kirved Eesti arheoloogilises materjalis. Tartu Ülikool, proseminaritöö, 2010, lk 5. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia raamatukogus).

kinnituvad kannuse jala küljes hoidmiseks vajalikud elemendid, mille kohta kasutatakse terminit *rihma-aas*. Kannuse kaare otsa jääv teravik kannab nimetust *oga*⁸.

Kuna käesolevas töös uuritavate relvade liigitamiseks on pädevad tüpoloogiad juba väljatöötatud, kasutan neid uute loomise asemel. Mõõkade ja kirveste eristamisel võtan aluseks Jan Peterseni poolt koostatud tüpoloogiad.

Peterseni 1919. aasta klassifikatsioon jagab **mõõgad** eraldi tüüpideks peamiselt nende käepidemedetailide järgi. Igat mõõgatüüpi esindab eraldi täht. Tüpoloogia on koostatud tähestikulise korra järgi, tähestikus eespool olevad tähed tähistavad vanemaid relvatüüpe, tagapool olevad aga nooremaid⁹.

Kirved jaotuvad Peterseni tüpoloogias varreaugu, kirvetera ja laba kuju järgi. Kirved on tüpologiseeritud tähestikuliselt tüübist A kuni tüübini M¹⁰.

Odaotste, nuiapea ja kannuste liigitamisel kasutan Anatoli Kirpitšnikovi poolt loodud tüpoloogiaid, kuna need on antud esemete liigitamiseks sobivaimad. Kirpitšnikov jagab **odaotsad** seitsmeks põhiliigiks tera laiuse, putke ja rootsu mõõtmete jm omaduste põhjal¹¹. **Nuiapead** liigitab Kirpitšnikov nende kuju alusel kuueks alatüübiks¹².

Kannused jaotuvad Kirpitšnikovi järgi kuueks tüübiks, millest kahel on olemas ka eraldi alatüüp. Kannuste tüpologiseerimisel on jälgitud kaare ja oga kuju, ning rihma-aasade välimust. Ühtlasi on tehtud vahet oga- ja rataskannustel¹³.

⁸Kari, J. Eesti muinasaegsed kannused. Tartu Ülikool, proseminaritöö, 2011, lk 7–8. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

⁹Peirce, I., Oakeshott, E. Swords of the Viking Age. Woodbridge, The Boydell Press, 2005, lk 16–20.

¹⁰Polden, E. Pettersen axes. 2008a.

[<http://forum.blankvaapen.org/attachment.php?attachmentid=98&d=1210808481> (15.04.2013.)].

¹¹Кирпичников, А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2, Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. Москва, Ленинград, Наука, 1966, lk 6–7.

¹²*Ibid.*, 48–49.

¹³Kari 2011, 9, 57–58.

1. Ülevaade Pada ja Kukruse maa-alustest laibakalmistutest pärinevatest relvadest

Relvadest on Pada ja Kukruse maa-alustest kalmistutest leitud odasid, mõõku ja kirveid. Ühtlasi pärineb Pada XXII matusest ka fassetitud nurkadega pronksist nuiapea. Kuigi muinasajal olid töötegemise ja sõjapidamise tarbeks tihti kasutusel erinevad kirveliigid¹⁴, on käesolevas töös käsitletud kõiki leitud kirveid, kusjuures üritatakse kindlaks teha, mis otstarve võis kirvel olla. Töösse on kaasatud ka Pada matus, millest pärineb kannuseleid. Kannuste puhul pole küll otseselt tegemist relvadega, kuid siiski viitavad need suure tõenäosusega omaniku sõjamehestaatusele¹⁵. Relvadena pole töös käsitletud vikateid ja sirpe, mida mõningate keskaegsete manuaalide kohaselt küll talupoegade omavahelistes tüldes vägagi efektiivselt kasutati¹⁶, kuid mida siiski sõjamehe staatust markeerivaks või lahingus kasutatavaks relvaks pidada ei saa. Samuti pole töös relvadena käsitletud võonuge. Pada leiud asuvad Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi hoidlas peanumbri AI 5366 all, ja Ajaloomuuseumis, tähistatuna peanumbriga AM 1036. Kukruse relvaleiud on käesoleva uurimuse kirjutamise ajal konserveerimisel Tartu Ülikooli arheoloogialaboris, kandes peanumbrit TÕ 1777.

¹⁴Selirand, J. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil. Tallinn, Eesti Raamat, 1974, lk 87.

¹⁵Kari 2011, 43–44.

¹⁶Mair, P. H. De arte athletica I. Augsburg, 1542, lk 204–208, 226–233.

[<http://daten.digitalesammlungen.de/~db/bsb00006570/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=1&pdfseitemax=100>] (01.05.2013)].

1.1. Odad

Levinuimaks relvaks Kukruse ja Pada laibakalmistutelt saadud leidudest on oda. Padast kaevati välja kokku 15 odaotsa, neist 9 putkega ja 6 rootsuga¹⁷. Kukruse päästekaevamistelt pärineb 3 odaotsa, kõik neist on putkega¹⁸. Siinkirjutajal õnnestus peaaegu kõiki odaotsi ka isiklikult vaadelda ja uurida¹⁹. Odaotste säilivus oli üldiselt üsna hea – tugevamaid kahjustusi esines vaid kolmel eksemplaril, korrosiooni poolt mõjutatud olid aga kõik odaotsad.

1.1.1. Putkega odaotsad

Nagu juba eelnevalt mainitud, pärineb Kukruse ja Pada matustest kokku 12 putkega odaotsa. Välimuselt sarnanevad esemed enamiku Eesti 12.–13. saj odaotstega²⁰. Eesti hilisrauaaegseid odaotsi on nende võrdlemisi pika putke tõttu üsna keeruline tüpoloogiatesse mahutada. Peterseni tüpoloogia kohaselt võiks enamiku Kukruse ja Pada odaotsi liigitada M-tüübi alla, kuid tegelikult relvade üldkuju antud tüübiga siiski täielikult ei kattu²¹. Lähedasemaks osutub A. Kirpitšnikovi poolt koostatud Vene odaotste tüpoloogia, kuid ka see pole relvade kirjeldamiseks ideaalne²². Eesti hilisrauaaegsete odaotste peamiseks eripäraks võib pidada nende putke, mis on üldiselt üsna pikk, ületades vahel isegi lehe pikkuse. Odade leheosa kuju ja välimus vastab enamasti välismaiste tüpoloogiade variantidele.

Levinuimaks tüübiks Pada ja Kukruse putkega odaleidude hulgas on Kirpitšnikovi IIIA tüüp, millele vastab 6 odaotsa Padast ja 1 Kukruselt (Pada luustikud VI, XXXI, XLVI,

¹⁷ Tamla 2011a–c.

¹⁸ Jonuks, Lõhmus 2010.

¹⁹ Vaid üks, Pada luustiku LXVII juurde kuuluv odaots on 1997. aastal väljastatud Jüri Peetsile, mistõttu selle lähem uurimine võimatuks osutus. Relva kirjeldamisel tuginen Jüri Peetsi suulistele kommentaaridele (14.05.2013).

²⁰ Selirand 1974, 109–115.

²¹ Polden, E. Pettersen spearheads. 2008b.

[<http://forum.blankvaapen.org/attachment.php?attachmentid=99&d=1210808520> (15.04.2013.)].

²² Кирпичников 1966, 6–7.

XCII, CXII, CLIX ja Kukruse V). IIIA tüübi põhiliseks tunnuseks on pikk – vahel isegi lehest pikem – putk. Venemaal oli antud tüüp levinud 11.–12. sajandil²³.

Tüüpi III esindavad nii Padast kui ka Kukruselt 2 odaotsa (vastavalt luustikud LXXXIII, LXXIX ja IX, XLII), ning üks, Padast pärinev odaots kuulub IIIB tüübi alla (luustik VIII). Kirpitsnikovi III tüüp on võrdlemisi sarnane Peterseni M tüübile, relva putk pole eriti pikk ja pikki lehe keskosa jookseb üsna järsk rant. Venemaal oli relv levinud 12.–13. sajandil. IIIB tüüpi iseloomustab pikk ja sale tera ning lühike putk, ka see tüüp oli levinud 12.–13. sajandil²⁴.

Pada odaotste pikkus varieerub 25,6 ja 45,5 cm vahel, kusjuures enamikul neist on nii tipp kui ka osa putkest hävinud, mistõttu tuleb arvestada, et relvad olid nende kasutamise ajal pisut pikemad. Vaid viis relva üheksast ületavad 35 cm pikkuse. Kukrusest pärinevad kolm odaotsa on pikkustega 39 cm, 28,5 cm ja 25 cm. Kalmistute odaotste keskmiseks pikkuseks on 33,75 cm, mis on tunduvalt lühem näiteks Raatvere maa-aluse laibakalmistu leidude keskmisest (47 cm)²⁵.

Üldiselt on tegemist võrdlemisi saledate relvadega: teramike laius ei ületa kunagi 4,2 cm, kitsaim oda (luustik VII) oli aga vaid 2 cm laiune. Ka putkede läbimõõt pole kuigi suur, jäädes enamasti 2 cm juurde²⁶. Mõnede putkede sees oli säilinud ka tükke odade kunagistest vartest, kuid kahjuks pole neid puidujäänuseid siinkirjutajale teadaolevate andmete kohaselt analüüsitud, mistõttu varrepuit ja selle omadused jäävad tundmatuks. Eesti hilisrauaaegsete odavarte materjalist ja pikkusest annavad aimu vaid Lõhavere linnuse kaevust pärinevad odavarred, mille pikkuseks oli 1,5–2 m ja mis olid valmistatud tammest ja kadakast²⁷.

²³ Кирпичников 1966, 6–7.

²⁴ *Ibid.*; Polden 2008b, 8.

²⁵ Lavi 1986a–b.

²⁶ Odade laius ja putkede läbimõõt on mõõdetud kõige laiema koha pealt. Putkede puhul on tegu välisdiameetriga.

²⁷ Kriiska, A., Tvauri, A. Eesti muinasaeg. Tallinn, Avita, 2002, lk 221.

Enamasti on Kukruse ja Pada putkega odaotste puhul tegu torkeodadega. Vaid ühte, luustiku VIII juurde kuuluvat relva võib selle kitsa ja lühikese tera ning pika rootsu tõttu pidada viskeodaks. Suurem osa muinasaja lõpu viskeodasid kinnitati varrele rootsuga²⁸.

1.1.2. Rootsuga odaotsad

Kõik 6 käesolevas töös uurimise all olevat rootsuga odaotsa pärinevad Pada leidude hulgast. Luustike CLCIII ja CXVII juurde kuuluvad odaotsad on rootsuga, kusjuures viimane on üsna tugevalt korrodeerunud, mistõttu on võimalik, et rootsu küljes asetses ka kinnitustapp. Luustike XXVI, CIX ja LXVII²⁹ juurest leitud esemete puhul on tegu tüüpiliste noakujulise lehega viskeodaotstega, kusjuures kõigi rootsud olid tera läheduses tordeeritud. Viimane, luustiku LII juurest pärinev odaots on samuti kinnitustapiga, kuid selle tera on lehekujuline ning roots pole tordeeritud.

Odaotste pikkus on 17,5–30,5 cm, laius ulatub 3,5 cm-ni. Viiel juhul kuuest on kindlasti tegemist viskeodaotstega. Luustiku CLXIII juurest leitud relv on aga võrdlemisi pikk (28 cm) ja jämeda rootsuga, mistõttu on võimalik, et seda kasutati hoopis torkeodana.

Muinasaja lõpusajandite viskeodaotsaleidudest on ülekaalus rootsuga odaotsad, kuigi leitud on ka putkega variante³⁰. Pisut selgitamist vajab rootsuga odaotste valmistamise mõte. Putkega odaotsad on relvana tunduvalt vastupidavamad ning tänu oma konstruktsioonile suunavad kogu löögenergia sihtmärgi pihta, samas kui rootsuga odaotste puhul kulub osa löögijõust varre lõhestamisele.

Toetudes Jaanus Valdi magistritööle ja enda sepatööalastele kogemustele, julgen tuua rootsuga viskeodaotste laialdase leviku kohta mõningad põhjendused. Esiteks, viskeodaotsi oli võimalik valmistada erinevatest võrdlemisi väikestest raua- ja teraseülejääkidest neid sepakeevitusega kokku liites; arvestades raua kui materjali

²⁸Selirand 1974, 114.

²⁹Luustiku LXVII juurde kuuluv odaots on 1997. aastal väljastatud Jüri Peetsile, mistõttu tuginen antud eseme kirjeldamisel tema suulistele kommentaaridele.

³⁰Selirand 1974, 114.

kallidust muinasajal, võis ka vähene säästmine määravaks osutada³¹. Teiseks, ehk veelgi määravamaks võis osutada valmistamiskiirus, mis rootsuga odaotste puhul oli tunduvalt suurem³². Samuti oli viskeoda näol tegemist esemega, mis enamasti päris lahingu alguses vastase pihta heideti ja mille hilisemaks tagasisaamiseks mingit garantiid polnud³³. Niisiis on loogiline eeldada, et viskeodaotste valmistamiseks eriti palju vara ega aega kulutada ei soovitud.

Viskeoda rootsu tagumise osa 90-kraadise nurga alla keeramise peamiseks eesmärgiks oli arvatavasti varrele kinnitamise lihtsustamine, ja arvatavasti ka odavarre väiksem lõhenemisoht. Selle asemel, et kinnitada odaots varre sisse tekitatud õõnsusesse, oli ärapööratud rootsuga varianti võimalik paigaldada varre peale. Nurga all olev teravik suruti odavarre sisse ning ülejäänud roots kinnitati nõõri või nahariba abiga. Lisaks muudab kogu konstruktsiooni stabiilsemaks varre sisse uuristatud rootsukujuline süvend, millesse odaots enne naharibaga kinnitamist asetatakse³⁴.

Arheoloog Jüri Peets on toonud välja 16. sajandi gravüüri, millel kujutatatakse palgasõdurit, kes hoiab käes sulgedega viskeoda. Peets kahtleb siiski, kas tegemist on käsitsi visatava relvaga või köiekimpude väändejõudu kasutava viskemasina laskemoonaga³⁵. Keskaegseid pilte ja gravüüre laiemalt uurides selgub siiski, et tegemist oli käsirelvaga, mida kasutati nii jahil kui ka sõjapidamises³⁶. Kas ka hilisrauaaegsete viskeodade varred sellised välja nägid, on võimatu kindlalt öelda, kuid arvestades asjahuviliste katseid, mis on näidanud, et sulgede lisamine muudab relva lennu stabiilsemaks ja täpsemaks, võib seda siiski üsna tõenäoliseks pidada.

³¹Valt 2004, 30;

Peets, J. Siis, kui raud tuli. – Eesti aastal 1200. Toim. Mägi, M. Tallinn, Argo, 2003a, 173–188, lk 173.

³²Valt 2004, 30.

³³Henriku Liivimaa kroonika. Enn Tarvel (toim). Tallinn, Eesti Raamat, 1982, XV, 3 (edaspidi HCL).

³⁴Valt 2004, 32.

³⁵Peets, J., Valt, J. Ühest rauaaja lõpu relvast Saaremaal, mandri-Eestis ja naaberpiirkondades. – Saaremaa Muuseum: Kaheaastaraamat 2009–2010. Toim. Pesti, O. Kuressaare, Saaremaa Muuseum, 2011, 3–29, lk 10.

³⁶Mediaephile. 2013. [<http://mediaephile.com/images/a1249.jpg> (15.04.2013.)]; Mediaephile. 2013. [<http://mediaephile.com/images/lancekb71a18.jpg> (15.04.2013.)].

1.2. Kirved

Kirveid on Kukruselt leitud üks ja Padalt kuus. Üldiselt võib kirved jaotada kaheks: sõja- ja töökirvesteks. Mõned autorid on väitnud, et kirves oli ühe korraga kasutusel nii tööriista kui ka relvana³⁷. Siinkirjutaja arvates võib see väide paika pidada vaesema elanikkonna puhul, kellel polnud sõjaolukorda sattudes muid relvi võtta. Vähegi jõukamate puhul oli aga kirvestel eraldi otstarve. Seetõttu olen üritanud liigitada käsitletavate kalmistute kirved eraldi sõja- ja töökirvesteks³⁸. Kirved on tüpologiseeritud Peterseni tüpoloogia järgi, mille alla Pada ja Kukruse leiud üsna hästi sobituvad.

Kolm Padast ja üks Kukrusest pärinev kirves (vastavalt luustikud XXII, CXII, CXLI ja XXIX) liigituvad M-tüübi esindajate hulka. Põhja- Euroopas ja ka Eesti leidude seas üsna levinud M tüüp on Peterseni tüpoloogia järgi dateeritud hilisesse viikingiaega ja 11. sajandisse³⁹, kuid nagu näha, võib antud tüübi esindajaid vähemalt Eestist leida ka hilisemasse ajaperioodi kuuluvana. Teatud mööndustega võib M-tüübi esindajaks pidada ka luustiku XXIII kõrvalt leitud kirvest.

Luustiku XIV juurest leitud kirves kuulub Peterseni E-tüübi hulka, mis oli Skandinaavias levinuim 9.–10. sajandil. Lisaks on Padalt, luustiku CXXXIII juurest leitud ristkirves, mida kaevamiste aruandes on peetud ka kõplaks⁴⁰. Esemel lai ristlõige ja jäme silm viitavad siiski pigem esimese variandi kasuks.

Sõjakirvesteks võib liigitada Pada luustike XXII, XXIII ja CXLI juurde kuuluvad relvad. Tegemist on võrdlemisi väikeste ja saledate relvadega – neid omadusi on peetud võimalikeks sõjakirveste tunnusteks⁴¹. Sõjakirve versiooni kinnitab ka silmalappide

³⁷Nt Kriiska, Tvauri 2002, 222.

³⁸Vaata ka lisasid 1 ja 2.

³⁹Polden 2008a, 15.

⁴⁰Tamla 2011c.

⁴¹Sild 2010, 5.

olemasolu⁴². Mõningad Vene uurijad on sõjakirve tunnuseks pidanud ka kirvelabas oleva augu olemasolu, kuid kuna käsitletavatest kalmistutest labaauguga kirveid ei leitud, pole antud teooria hetkel rakendatav⁴³. Töökirveks võib pidada luustiku XIV kõrvalt leitud kirvest, mis on Pada kirveleidudest suurim ja üsna jämeda ristlõikega. Samadel põhjustel tuleb töökirveks pidada Kukruse matusest XXIX pärinevat eset. Muidugi ei saa sõjakirveks pidada ka eelnevalt kirjeldatud ristkirvest. Luustiku CXIII juurest leitud relva võib pidada nii töö- kui ka sõjakirveks. Silmalappide puudumine ja võrdlemisi suured mõõtmed (pikkus 14 cm) viitavad pigem töökirvele. Samas on relva ristlõige võrdlemisi sale ja ka varre auk üsna kitsas, mistõttu ei saa siinkirjutaja arvates kindlaid oletusi teha.

Kolme kirvepea sees leidis ka varre stabiilsemaks kinnitamiseks mõeldud kiil või nael. On võimalik, et ülejäänud kirvepeade fikseerimiseks tarvitatud kiilud on olnud valmistatud puust. Kiilu vajalikkust tõestavad kas või mitmed viikingisaagades aset leidvad seigad, kus lahingus kirvel pea otsast lendab, misjärel võitleja hätta jääb⁴⁴. Kirveste varrepuitu pole aga arheoloogilises materjalis säilinud, mistõttu on varte puiduliiki või pikkust raske tuvastada. Bayeux' vaibal kujutatud kirveste järgi võib varrepikkuseks pidada umbes poolt kuni pooltteist meetrit⁴⁵.

Kirveste silmaauke valmistati muinasajal üldiselt kahe meetodi abil. Esimene kujutas endast kirvesilmast augu läbilöömist, misjärel augu servi haamri abil õhemaks pinniti. Teise meetodi puhul kasutati sepakeevitust, mille abil kinnitati aasakujuliseks volditud kirve tagumine ots laba külge⁴⁶. Üldiselt on valmistusmeetodi kindlaks tegemiseks tarvis röntgeni kasutamist, kuid aeg-ajalt on keevituskohad nähtavad ka palja silmaga. Kindlalt võib sepakeevituse abiga valmistatuks pidada Pada matuse CXIII juurest pärinevat kirvepead, mille keevitusjoon selgelt nähtav on. Võimalikke sepakeevituse

⁴²Mandel, M. Eestlaste relvastus. – Eesti aastal 1200. Toim. Mägi, M. Tallinn, Argo, 2003, 191–204, lk 194.

⁴³Tamm, T. Noorema rauaaja kirved Eestis. Tartu Ülikool, diplomitöö, 1994, lk 45. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

⁴⁴Harðar saga. Icelandic saga database. [http://sagadb.org/hardar_saga_og_holmverja (11.04.2013.)].

⁴⁵Thorpe, L. (sissejuhatuse autor). The Bayeux Tapestry and the Norman Invasion. London, The Folio Society, 1973, tahvlid 37, 68 ja 76.

⁴⁶Peets, J. The power of iron. Iron production and blacksmithy in Estonia and neighbouring areas in prehistoric period and the middle ages. Muinasaja teadus 12, Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2003b, lk 354.

jälgi võib märgata ka kirvestel, mis leiti luustike XXII, XXIII ja CXLI juurest, kuid päris kindel ei saa selles siiski olla.

1.3. Mõõgad

Mõlemast käsitletavast kaldest pärineb üks mõõk. Kukruse XII matuses asunud mõõk sobitub kõige paremini Peterseni S-tüüpi. Mõõga teramik on kõveraks paindunud ning selle tipp on puudu. Praegusel hetkel on mõõga säilinud osade pikkuseks umbes 65 cm. Käepideme rauast rootsu ümber on säilinud orgaanilisest materjalist, arvatavasti puidust, käepidemepõskede jälgi. Mõõganupp ja kaitseraud on valmistatud pronksist, kusjuures kaitserauda kaunistab põimornament ja nuppu augukestest koosnev muster. Mõõgatupest polnud midagi säilinud, kuid relva käepideme läheduses asetses väike ruudukujuline pronksnaast, mis võis olla seotud mõõgatupe või vöö kaunistusega⁴⁷.

Pada kaheteraline mõõk on suhteliselt halvasti säilinud, tema roots on puudu ja puudub ka teramiku teravikupoolne ots. Ühtlasi puuduvad ka kaitseraud ja nupp, mistõttu on võimatu relva tüpologiseerida. Säilinud teramikuosa pikkus on 60 cm. Mõõga keskel võib märgata suhteliselt madalat soont. Teramiku laius on kaitseraua juures 4,3 cm ja tipu poolt umbes esineljandiku kohal 3,5 cm. Relv on suhteliselt tugevasti roostetanud ja selle teramik tundub küllaltki õhuke olevat – vaid 1–2 mm. Lisaks on säilinud eraldi 9 väiksemat mõõgateramiku- või tema peal olnud roostetükki, millest ühe küljes on tekstiilijälgi, mis näitab, et ta asetses vastu rõivast.

⁴⁷Jonuks, Lõhmus 2010, 22.

1.3. Pronksist nuiapea

Pada maa-aluselt kalmistult on leitud ka fassetitud nurkadega pronksist nuiapea⁴⁸. Eesti relvaidude kontekstis on tegemist võrdlemisi haruldase eksemplariga – Padalt pärineva relvaga sarnaneb kujult ja materjalilt vaid üks, Otepää linnamäelt välja kaevatud nuiapea. Siksälä kalmistult pärinev nuiapea on küll välimuselt sarnane, kuid valmistatud hoopis rauast⁴⁹. Pisut suurem ja rohmakam, kuid samuti rauast nuiapea on leitud Rakverest ja võib välimuse järgi kuuluda hilisrauaaega või keskaja algusesse⁵⁰. Eelnevatest kujult täiesti erinev ogaline nuiapea on aga leitud Lõuna-Eestist, Tammekülalt⁵¹. Lisaks eelnevatele pärineb võimalik rauast nuiapea ka Jõgevamaalt, Kuremaa külast⁵².

A. Kirpitšnikovi loodud tüpoloogia järgi kuulub Pada nuiapea tüüpi II⁵³. Tegemist on peaaegu võrdsete külgedega fassetitud kuubiga. Nuiapea laiuks on 39,5 mm, kõrguseks 33 mm ja kaaluks 195 g. Varreauk on enamvähem ümara ristlõikega (24,5–26 mm), kusjuures õnaruses asub ka umbes 1 mm paksusest raudplekist hülss, mis pole täielikult säilinud. Hülsi eesmärgiks oli arvatavasti varre tugevdamine. Nuiapea fikseerimiseks kasutati kiiluna raudnaela, mille pikkuseks on 105 mm⁵⁴. Võrreldes paljude Pada relvaidudega on nuiapea hästi säilinud.

⁴⁸ Vaata ka lisa 3.

⁴⁹ Mäesalu, A., Peets, J. Sõjanuiad, võimusümbolid ja margapuud. – Ilusad asjad. Toim. Tamla, Ü. Muinasaja Teadus, 21, Tallinn, 2010, 211–236, lk 217–221.

⁵⁰ Nuiapea kohta pole veel midagi publitseeritud, informatsioon pärineb kirjavahetusest Villu Kadakaga ning tema saadetud pildidest. Nuiapea asub Rakvere Muuseumis, kandes numbrit RM 6684: 1536.

⁵¹ Mäesalu, A. A rare macehead from the village of Tammeküla, Hargla parish. – Arheoloogilised välitööd Eestis 2009. Toim. Oras, E., Russow, E. Tallinn, Muinsuskaitseamet, 2010, 141–146, lk 142.

⁵² Mäesalu, A. Eksperthinnang: Kuremaa külast leitud raudesemest. 2013. (Käsikiri autori valduses).

⁵³ Кирпичников 1966, 49.

⁵⁴ Mäesalu, Peets 2010, 220–222.

1.5. Kannus

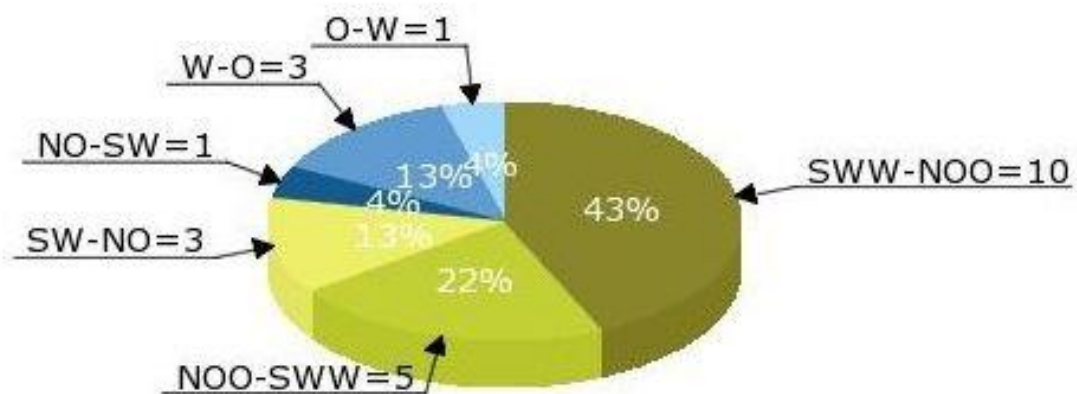
Pada matuste hulgast on leitud ka kannus, mis Kirpitsnikovi tüpoloogia järgi liigitub tüüpi IV. Tegemist on V-kujulise kaarega ogakannusega. Kannuse haarade pikkuseks on umbkaudu 13 cm, oga on võrdlemisi lühike ja kujult kergelt munajas. Kannus on oma algsest kujust pisut erinevaks väändunud ja üsna tugevalt korrodeerunud. Kogu vasakpoolne haar on tugevasti kannatada saanud ning hävinud on vasak rihma-aas. Kuigi paljud muinasaegsed kannused olid hõbeda või tinaga kaetud⁵⁵, ei õnnestunud siinkirjutajal Pada kannuse vaatlemisel kattemetalli jälgi leida. Suure tõenäosusega on ese lihtne raudkannus.

⁵⁵Kari 2011, 46–47.

2. Pada ja Kukruse kalmistute matmisviisid relvadega matuste kontekstis

2.1. Matmissuunad

Nii Pada kui ka Kukruse kalmistutel pole võimalik välja tuua ühtset matmissuunda. Pada 172 matusest oli levinuimaks edela-lääne suund, kuhu poole paiknesid peaga 65 luustikku⁵⁶. Pisut vähem oli surnukehasid maetud suunaga läände, edelasse, kirde-idasse, itta ja kirdesse (vt joonis 2). Üksikud matused olid suunatud ka loode-läände, kagu-itta ja põhja. Kordagi pole surnuid maetud peaga lõunasse. Ka relvadega matused järgisid enam-vähem ülalkirjeldatud trendi – levinuimaks suunaks oli edel-lääs, samuti oli maetud suunaga kirde-idasse, edelasse ja läände (vt joonis 1)⁵⁷.

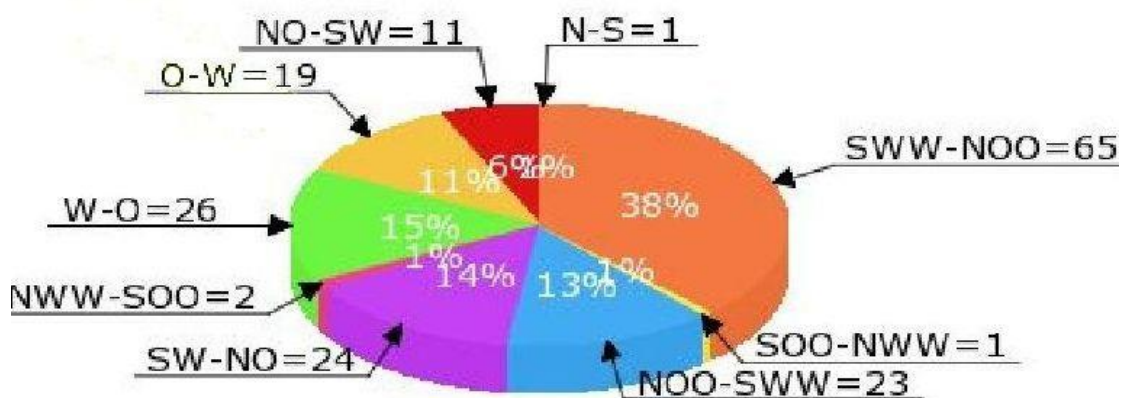

Joonis 1. Relvadega matuste suunad Pada kalmistul.

Figure 1. Directions of burials with weapons on Pada cemetery.

⁵⁶Siin ja edaspidi on mõeldud suunda, mille poole oli maetu pea.

⁵⁷Tamla 2011a–c.

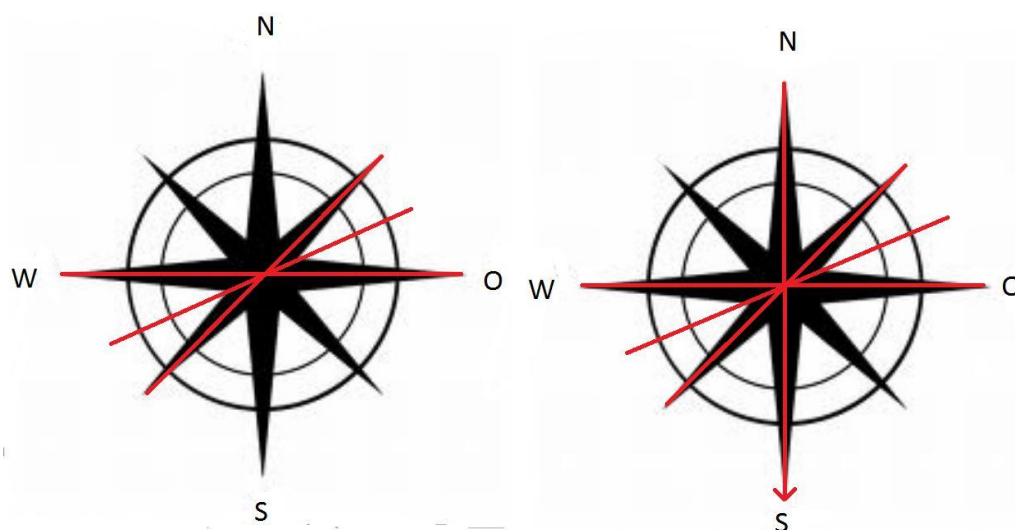

Joonis 2. Pada kalmistu matuste suunad.
Figure 2. Burial directions on Pada cemetery.

Kukruse matuste (42) hulgas osutusid levinuimaks läänesuunalised (15), kuid arvukalt oli ka lõunasse (11) ja itta orienteeritud luustikke. Üksikuid matuseid oli ka suunaga kagusse, põhja, edelasse, loodesse ja kirdesse. Relvaidudega matuste (5) hulgas domineerib läänesuund, millesse oli orienteeritud kaks luustikku. Üks matus oli suunatud itta ja üks kirdesse. Matuses XXIX luid ei asetsenud, mistõttu on keeruline selle suunda kindlaks teha. Haualohk ise on ida-läänesuunaline, millest võib aimata ka suunda, milles surnukeha selle olemasolu puhul maetud oleks. Kaevamisaruande koostaja arvates võib tegu olla juhtumiga, kus matusetoiimingud viidi läbi olenemata sellest, et surnukeha polnud mingil põhjusel kättesaadav⁵⁸.

Mõlema kalmistu matmissuundade hulgas võib märgata teatud ühiseid jooni, levinuimaks osutus läänekaar ning lääne-lõuna suund (vt joonis 3). Üsna arvukalt oli esindatud ka eelnevaga vastassuunalisi matuseid. Kukruse kalmistul oli levinud ka matmine peaga lõunasse, mida Padas kordagi ette ei tulnud. Ka relvadega matused olid mõlemal kalmistul suunatud peamiselt läänekaartesse. Huvitav on märkida, et Kukruse relvamatuste hulgas polnud ühtegi lõunasuunalist, mis üldiselt kalmistu matuste hulgas oli levikult teisel kohal.

⁵⁸Jonuks, Lõhmus 2010, 35.

Joonis 3. Vasakul: Relvadega matuste suunad Pada ja Kukruse kalmistutel. Paremal: Kõigi Pada ja Kukruse matuste domineerivad suunad. Joone tipus olev nooleke näitab, et maeti peaga vaid osutatud suunda. Noole puudumisel on maetud telje mõlemal suunal.

Figure 3. Left: Directions of burials with weapons on Pada and Kukruse cemetery. Right: The main burial directions on Pada and Kukruse cemetery. The arrow shows the direction that the burials were limited to. If the arrow is missing, burials on both ways were common.

Sarnased suunad ilmnevad ka teiste maa-aluste laibakalmistute matuste juures, näiteks Raatveres olid kõik relvadega matused orienteeritud peaga läände, Kaberlas aga peaaegu lõuna või lääne suunda⁵⁹. Relvaliikide põhiseid matusesuundi siinkirjutaja tuvastada ei suutnud, mistõttu tuleb nentida, et hauda kaasa pandud relvad matmise suunda ei mõjutanud. Kuna Keiti Randoja lastematuseid käsitlevast bakalaureusetööst ilmneb, et ka maetud laste suunad olid sarnased täiskasvanute omadega, julgeksin

⁵⁹Lavi 1986a–b;

Kustin, A. Aruanne Loksa rajoonis Viktor Kingisepa nimelise kolhoosi piirkonnas Kaberla külas toimunud arheoloogilistest väljakaevamistest 1955. a. 1955. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis);

Selirand, J. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Kaberla kalmel 1958. a juunis. 1958. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis);

Selirand, J. Aruanne kaevamistest Kaberla maa-alusel kalmistul 1964. a. suvel. 1964. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis).

oletada, et inimese vanus, sugu või talle kaasapandud esemed matmise suuna osas mõju ei avaldanud⁶⁰.

Laialdaselt levinud läänesuunaline orientatsioon võib viidata kristlikele matusekommetele, kuid kindla tõendina ei saa seda siiski võtta. Kirde- ja põhjasuunalist matmist, mida on üldiselt peetud ristiusueelseks kombeks⁶¹, esines mõlemal kalmistul võrdlemisi vähe – vaid 14 kirde- ja 2 põhjasuunalist matust, mis näitab, et vähemalt käsitletataval aladel polnud mainitud komme hilisrauaajal enam kuigi populaarne.

Nagu K. Randoja oma töös välja on toonud, ei pruukinud ilmakaare täpne järgimine muinasaegsete inimeste puhul kuigi oluline olla. Võimalik, et oluliseks peeti vaid üldise suuna järgimist. Matmisel võis määravaks saada ka mõne kogukonna jaoks püha või olulise objekti asetus või kas või kujutelm hauatagusest elust⁶².

2.2. Surnukeha asend hauas

Nii Pada kui ka Kukruse matuste hulgas oli levinuim maetu selili-siruli asend, mis kehtis nii relvadega kui relvadeta matuste hulgas. Paljude matuste kehaasendit polnud võimalik määrata, kuna luustik oli kas varasemate sissekaevete või mõne muu teguri tõttu täielikult lõhutud ja algsest kohast liigutatud. Käte asend tundub üldiselt olevat juhuslik või tingitud millestki, mida siinkirjutaja määratleda ei suuda. Relvadega matuste hulgas oli käte asenditest levinuimaks parema käe küünarnukist täisnurga all üle rinna asetsemine ning vasaku käe paiknemine vaagnal. Paari matuse juures võis märgata ka käe orienteeritust relvale – parimaks näiteks on Kukruse XII matus, kus

⁶⁰Randoja, K. Laste võimalikud sotsiaalsed vanusegrupid Kukruse ja Pada hilisrauaaegsete kalmistute näitel. Tartu Ülikool, bakalaureusetöö, 2012, lk 22. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

⁶¹Lang, V. Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, lk 246.

⁶²Randoja 2012, 22.

luustiku parem käelaba lebas mõõga teramiku ülemise osa peal⁶³. Ühtlasi tasub täheldada, et relvadega matuste puhul oli üsna paljude luustike asend rohkemal või vähemal määral rikutud, mis muudab paljude matuste käte asendi määramise võimatuks⁶⁴.

Jalad olid enamikul surnukehadel väljasirutatud asendis. Üksikute matuste juures esines ka nii paremale kui vasakule kõverdatud jalgu või ühe jala asetamist üle teise, ühel juhul olid jalad ka harkis. Jalgade sirge asend oli levinuim ka relvadega matuste hulgas, vaid ühel juhul olid jalad nii puusadest kui põlvedest kõveraks painutatud, kusjuures vasak jalg jäi parema alla. Tihti oli luustiku algne asend rikutud, mistõttu jalgade paigutust määrata ei saa⁶⁵.

Kokkuvõtteks võib öelda, et surnukehade asend oli üldiselt nendega hauda kaasa pandud relvadest sõltumatu, erandiks vaid paar juhtumit, kus surnukeha käsi asetses relval või „oli valmis seda haarama”.

2.3. Kirstud

Puust kirstudesse matmine oli Pada ja Kukruse kalmistutel võrdlemisi haruldane. Pisut rohkem tuli seda siiski ette Kukrusel, kus puitkirstudesse oli asetatud kaheksa surnut. Põhiliselt oli maetud laudkirstudesse. Kuigi kahe Padast pärineva relvadega matuse juures leidis puidujääke, on siiski vähetõenäoline, et tegemist oli kirstuga, kuna matuse VIII juures on tegu söestunud puiduga ja matuse LXXXIII läheduses asusid söestunud palgijäänused⁶⁶.

⁶³Jonuks, Lõhmus 2010, 22.

⁶⁴Jonuks, Lõhmus 2010; Tamla 2011 a–c.

⁶⁵*Ibid.*

⁶⁶Tamla 2011 a–c.

Puitkirstudest levinumaks osutus paekiviplaatile kasutamine haudades. Enamasti polnud siiski tegu kiviplaatidest moodustatud kirstuga: plaate on asetatud maetavate peale või alla, aga ka haualohu servadesse, mõnel juhul on surnu paeplaatidega täiesti kaetud. Relvadega matuseid on paekivikonstruktsioonides aga vaid üks: Padast pärinev luustik XIV oli kaetud kiviplaatidega, ning ka haua otstes oli serviti asetatud paekiviplaate⁶⁷.

Kukruse XII maetu võis olla keeratud surilinasse, millele viitavad tihedalt koos paiknevad jalad ning roided⁶⁸. Teooria vastu räägib aga surnukeha kõrval lebav mõõk ja selle teramikul asetsev käsi. Raatvere maa-aluses laibakalmistus esines matuseid, kus kirstus maetud surnud olid kasetohu sisse mässitud⁶⁹. Samuti on võimalik, et surnuid siiski ei mähitud ja tegu on hoopis kirstu vooderdusega. Kukruse ja Pada haudadest selliseid näiteid pole, küll aga on ühe Pada naiseluustiku kolju alt leitud kasetohujäänuseid. Võimalik, et pea alla asetatud toht või tohurull toimis padjana.

2.4. Mitmikmatused

Matuseid, kus samasse haualohku oli asetatud mitu luustikku, on avastatud mõlemalt kalmistult. Kokku on paaris- ja mitmikmatustega haudadesse relvadega isikuid Padas maetud kuus. Kukrusest pärineb üks võimalik paarismatus. Enamasti on tegemist kaksikmatustega, kusjuures valdavalt on surnukehad hauda asetatud samal ajal. Vaid Pada luustiku XXVII puhul on võimalik, et surnukehad asetati hauda erinevatel ajahetkedel⁷⁰. Matused XXII ja XXIII kuuluvad aga kolmikmatusesse ja on ühtlasi ainsaks juhtumiks, kus kaks relvaomanikku on asetatud samasse hauda.

⁶⁷Jonuks, Lõhmus 2010; Tamla 2011 a–c.

⁶⁸Jonuks & Lõhmus 2010, 22.

⁶⁹Lavi 1986a–b;

⁷⁰Jonuks & Lõhmus 2010. Tamla 2011a– c.

Pada kalmistu relvadega mitmikmatustes esines alati komme matta lapsi koos täiskasvanutega. Mitmikmatused, kuhu olid asetatud vaid lapsed, relvaleide ei sisaldanud. Samuti polnud esindatud matuseid, kus kokku oleks maetud kaks relvadega täiskasvanut. Täiskasvanud olid matustes võrdlemisi vanad – 30–55-aastased, lapsed umbes 7–12-aastased. Kahel juhul oli relvakandjaks vaid laps (koos odaotsaga) ja kahel juhul täiskasvanud, kellele olid kaasa pandud kannus ja viskeodaots⁷¹.

Kolmikmatusesse XXI-XXII oli maetud kaks last, kellest ühele oli kaasa pandud ka kirves. Koos lastega oli maetud rikkalike panustega 50–55-aastane mees, kelle juurest leiti ka sõjanuia pea ja kirves.

Kukruse kalmistult paaris- ja mitmikmatuseid põhimõtteliselt leitud pole. Teatud mööndustega võib paarismatuseks pidada matuseid XXIX–XXX, kuna on selge, et haualohud on kaevatud samaaegselt⁷². Matusest XXIX luid ei leitud. See-eest on esemed, mille hulgas oli ka kirves, lohku asetatud ühtse kompleksina, mistõttu võib tegu olla kenotaafiga. Kõrvalasuv luustik oli kuulunud umbes 40-aastasele mehele, kelle ainsaks hauapanuseks oli väike savinõu.

Võimalik, et paaris- ja mitmikmatused viitavad mingile kogukonnas toimunud suuremale kriisile, mis põhjustas mitme, erinevas vanuses oleva lähedase üheaajalise hukkumise, kes seejärel ühisesse hauda asetati. Kolmikmatuses asetseva mehe surmaajaks on kaasa pandud müntide järgi oletatud 1220ndate aastate algust. Maetutel pole küll märke vägivallast, mis võis surmapõhjuseks olla, kuid arvestades mainitud ajajärgu „teravdatud” olukorda, ei saa antud versiooni siiski välistada.

⁷¹ Tamla 2011a–c.

⁷² Jonuks & Lõhmus 2010.

2.5. Matmisviiside kokkuvõte

Nii Pada kui ka Kukruse matused olid võrdlemisi variatsiooniderohked. Relvadega matused järgisid enamasti üldlevinud trendi. Huvitav on siiski lisada, et ühtegi relvaomanikku polnud Kukrusel maetud peaga lõunasse, mis seal üldiselt vägagi levinud matusesuunaks oli. Keha oli mõlemal kalmistul asetatud enamasti selili-siruliasendisse, käte asend oli võrdlemisi suvaline. Mõne matuse juures oli siiski võimalik märgata maetu käte orienteeritust relvale – käsi oli kas relval või selle läheduses. Kirstud ja muud surnukeha „ümbritsemiseks” mõeldud meetodid olid haruldased, vaid üks relvastatud matus on asetatud paeplaatidest konstruktsiooni.

Relvadega mitmikmatuste puhul oli levinud laste ja täiskasvanute koos matmine – kordagi polnud kokku maetud kahte relvadega täiskasvanut või last. Erilisi seaduspärasid siinkirjutaja relvadega matuste puhul siiski tuvastada ei suutnud. Tundub, et relv kui hauapanus ei mõjutanud kuigi palju ülejäänud matmise atribuute. K. Randoja laste ja noorte matuseid uurivast tööst ilmnes, et suure tõenäosusega ei olnud ka surnu vanus määravaks faktoriks üldise matusekombestiku juures⁷³. Põhjus matusesuundade, asendite jm selgitamiseks asetseb ilmselgelt mujal.

Keskaegsed matusekombed olid võrdlemisi sarnased Pada ja Kukruse kalmistute omadele. Domineerivalt läänekaartesse orienteeritud matmissuunad, selili-siruli kehaasend, käte erinevad paiknemised ja kirstude suhteline vähesus on levinud nii keskaegsetes külakalmetes kui ka käsitletavate kalmistute materjali hulgas. Suurimaks erinevuseks võiks ehk pidada hauapanuste väiksemat hulka keskajal. Eelnevat arvesse võttes võiks oletada, et teatud ristiusu mõjud olid mõnede muinasaegsete kogukondade juures juba olemas ning maa kristianiseerimise järel lubati neil üsna muutumatuna edasi kesta. Eelnevat kinnitab ka paavst Innocentius III antud luba „valida matmine oma tahte kohaselt”⁷⁴. See osa Eesti alade elanikest, kes oli olnud täiesti paganlik ja oli sunnitud 13. sajandi esimese veerandi sündmuste järel oma kommetest vähemalt ametlikult

⁷³ Randoja 2012, 30.

⁷⁴ Valk, H. Rural cemeteries of Southern Estonia. Visby, Gotland University College, Centre for Baltic studies. Tartu, Tartu University Press, 2001, lk 69–72.

loobuma, võis lihtsalt eelistada maal juba olemasolevaid „kohaliku kristluse” matmiskombeid täiesti võõrastele, Euroopast imporditud meetoditele.

3. Relvadega matuste kontekstuaalne analüüs

3.1. Relvapanused sotsiaalse staatuse indikaatorina

3.1.1. Pada luustik XXII. Nui, kirves ja hõbe – kas ülikumatus?

Arvatavasti selgeimaks sotsiaalse staatuse näitajaks on Pada kalmistult pärinev nuiapea. Pronksist nuiapea tuli välja rikkalike panustega luustiku XXII juurest, kusjuures tegemist oli kolmikmatusega. Peaaegu kõik arheoloogid ja sõjaajaloolased, kes on käsitlenud metallpeadega nuiasid, rõhutavad, et kuigi esemed olid kasutusel relvadena, võis neil olla ka teatud ühiskondlikku staatust näitava eseme funktsioon. Sõjanuia kui tõenäolist võimusümbolit võib näha näiteks Bayeux' vaibal ja mõnedel Ojamaal asuvate 12.–14. sajandi kirikute kunstiteostel⁷⁵. Eestist leitud nuiapeadele kui võimusümbolitele viitab ka nende leiukontekst – rikkad matused Padas ja Siksäläs ning Otepää linnamägi, kus muinasajal kindlasti kohalik võimukeskus oli⁷⁶.

Käesoleva aasta kevadel leiti Jõgevamaalt Kuremaa külast fassetitud nurkadega rauast ese, mis võis olla kasutusel nii nuiapea kui ka margapuu otsaraskusena. Paksuse ja laiuse poolest sarnaneb ese küll teiste Eestist leitud nuiapeadega, kuid relva varreauk on vaid 17–18 mm laiune. Augu tagasihoidlik suurus võib viidata margapuu versioonile, kuid samas on Eestist margapuude tunnusteks nelinurkne varreauk, mitte ümmargune nagu Kuremaa leiul, ja veelgi suuremad mõõtmed, mistõttu kalduks siinkirjutaja eset siiski nuiapeaks pidama. Sarnaseid, vägagi väikse auguga, kuid siiski nuiapeaks klassifitseeritud esemeid on leitud ka välismaalt⁷⁷. Niisiis oli mõnel juhul nuiapeast

⁷⁵Mäesalu, Peets 2010, 223–224.

⁷⁶*Ibid.*

⁷⁷Tegemist on oksjoniportaalides müüdavate esemetega. Kuigi pealkirja järgi on mõlemal juhul tegemist nuiapeaga, võib esimese puhul tegemist olla ka nt margapuuga, kuid teine on kindlasti nuiapea. – Ebay. Ultra Rare Viking Bronze Polyhedral Mace Head. 2013.

[<http://www.ebay.co.uk/itm/Ultra-Rare-Viking-Bronze-Polyhedral-Mace-Head-/380601133034?cmd=ViewItem&category=60201&ih=025> (11.04.2013.)];

TimeLine Auctions. Near Eastern Luristan Bronze Mace-Head. 2012.

[<http://www.timelineauctions.com/lot/luristan-bronze-mace-head/12467/> (11.04.2013.)]

saanud ese, mida tema peenikese varre tõttu mõttetu reaalses võitluses kasutada oli, ja mille ainsaks funktsiooniks võiski olla võimu näitamine.

Hilisrauaaegsete metallpeaga nuiade lahingus kasutamise poolt räägivad löögijäljed mõningate Eestist leitud nuiapeade nukkidel⁷⁸. Padast pärineval nuiapeal on näha küll vaid üht, võrdlemisi väikest mõlki. Seda, et nuiasid lahingus kanti või nendega aeg-ajalt võideldi, võib märgata ka Bayeux' vaibalt või lugeda Saxo Grammaticuse kirjapanekutest, kus kangelane Gram valmistas endale kullast peaga nuija ja võitis selle abil rootslasi ja nende kuningat⁷⁹. Antud juhul tasub küll mainida, et kuninga kohta käisid kuulujutud, et teda saab vaid kullast relvaga tappa⁸⁰. Samas ei saa hilisrauaaegseid metallpeaga nuiasid siinkirjutaja ajaloolise mõõgavõitluse harrastamise kogemuste põhjal väga tõsiselt võtta, kuna turvistatud võitleja vastu ei tee antud ese kuigi palju kahju. Palju suurem vigastamis- ja tapmispotentsiaal oleks samasse kaalu- ja tasakaalukategooriasse jäävatest esemetest näiteks kirvel, mille kand omab nuiafunktsiooni, kuid mis ühtlasi võimaldab ka raiuda. Pakuksin välja hüpoteesi, et nui kui pealiku relv omas sõjasalga keskel peamiselt võimu demonstreerivat rolli, kuid samuti võidi seda kasutada distsiplineerimise eesmärgil – allumatute või valesti käituvate sõjameeste „motiveerimine“ mõne nuiahoobi abil ei tekitanud neile erilisi vigastusi, kuid nii-öelda kutsus nad korrale. Eelnevat toetavad ka viikingisaagades ette tulevad seigad, kus kirvekannaga antud lõmastavaid hoope sooritati peamiselt vastase mõnitamiseks või alavääristamiseks, kusjuures ka mõningaid kirveid on käsitletud võimusümbolitena⁸¹.

Mõnede välismaiste uurijate poolt on välja pakutud, et sõjakirved, eriti ornamenteeritud variandid, olid viikingiajal võimusümboliteks⁸². Muidugi ei tähendanud see, et iga

⁷⁸Mäesalu, Peets 2010, 223.

⁷⁹Vaata ka lisa 4.

⁸⁰Thorpe 1973, tahvel 57;

Saxo Grammaticus. The Danish History, Book I. Elektrooniline versioon. Toim. Killings, D. B. 1997. [<http://omac1.org/DanishHistory/book1.html> (18.04.2013.)].

⁸¹Pórðar saga hreðu. Icelandic saga database. [http://sagadb.org/files/pdf/thordar_saga_hredu.pdf (18.04.2013.)].

⁸²Nt Kotowicz, P. N. Early Medieval Ornamented Axes from the Territory of Poland. Studia Universitas Cibiniensis, Series Historica, Supplementum No. 1, 2011, 105–132, lk 105; Brånby, L. Ancient Northern European Axes. 2005, lk 2. [<http://www.grandforest.us/AncientAxeBook.pdf> (18.04.2013.)];

kirveomanik oli ühtlasi võimukandja, kuid uhke kirves üliku käes võis seda siiski tähendada. M-tüüpi kirves leiti ka käsitletava luustiku XXII kõrvalt. Tegemist oli kindlasti sõjapidamise eesmärgil valmistatud esemega, kuid ornamenteeringut relval siiski polnud. Kirves võis olla võimusümboliks, kuid arvestades kaunistuste puudumist ning eseme lihtsat ja praktilist konstruktsiooni, on loogilisem eeldada, et tegu oli vaid relvaga. Kirve hauda asetamiseks võib olla teisigi põhjuseid. Hilisemate rahvauskumuste kohaselt aitas hauda kaasapandud kirves eemal hoida kurje vaime⁸³. Tegemist võis olla ka maetu poolt eelistatud relvaliigiga – näiteid kirve kasutamisest lemmikrelvana kõrgest soost isikute puhul on mitmeid, tuntuimaks neist Shotimaa kuningas Robert Bruce⁸⁴.

Luustiku XXII juures asetsenud hõbemüntide järgi võib tema surmaaajaks pidada umbes 1220ndate aastate esimest poolt, ka maetu kõrvall asetsenud lapseluustiku juures olnud mündid jäävad umbes samasse perioodi⁸⁵. Jüri Selirand on arvanud, et hõbeesemed olid hilisrauaaegses Eestis ülikonna tunnuseks⁸⁶. Päril kindel ei saa selles muidugi olla, kuid hõbeda vähest esinemist, mis võiks viidata selle elitaarsusele võib märgata ka Kukruse ja Pada kalmistutel. Padal oli hõbeesemetega maetuid 17, kusjuures enamik neist olid naised. Kuue hõbedapanustega mehehauda hulgas oli relvadega matuseid neli (luustikud XIV, XXII, XXIII ja CXIII). Viienda, luustiku CLI juurest relvi ei leitud, kuid hauas asetsesid suitsed, mis on samuti sõjandusega kaudselt seotud esemed. Kukruse hõbedapanustega matused kuulusid kolmele naisele ja ühele lapsele, keda panuste järgi samuti naissoo esindajaks pidada võib. Üldse oli hõbedast esemetega haudu Pada 9,8% ja Kukrusel 9,5% ehk üsna vähene hulk kõigist maetutest. Märkimisväärne on ühtlasi, et kõigis hõbeda- ja relvapanustega matustes asetses kirves⁸⁷.

Sild 2010, 18.

⁸³Peets, J. Weapons and edged tools in Siksälä cemetery. Typology and technology. – Laul, S., Valk, H. Siksälä: a community at the frontiers: Iron Age and Medieval. Tallinn–Tartu, 2007, 167–200, lk 168.

⁸⁴Dalrymple, D. Annals of Scotland. 1776.

[<http://www.electricscotland.com/hiStory/wars/077TheBattleOfBannockburn1314.pdf> (18.04.2013.)].

⁸⁵Tamla 2011a.

⁸⁶Selirand 1974, 169.

⁸⁷Tamla 2011a–c; Jonuks & Lõhmus 2010.

Luustiku XXII juurest leiti ka arvatavad suruluku jäänused. Surulukke on Marika Mägi pidanud Saaremaa leidude kontekstis rikkuse ja kõrge staatuse näitajaks⁸⁸.

Pada maa-aluse laibakalmistu vahetus läheduses asub linnamägi, mis arvatavasti ka hilisraujal kasutusel oli⁸⁹. Tegemist on neemiklinnusega, mida kolmest küljest kaitsevad Pada jõe org ning sellesse suubuvad sügavad sälikorud. Ka neljas külg võis olla looduslikult kaitstud madalama nõo poolt, milles praegu asub Tallinn-Peterburi maantee. Linnuseõue pindalaks on 11 000 ruutmeetrit. Kuna linnusest endast pole matuseid leitud⁹⁰, võisid selle asukad oma surnud matta läheduses asuvale kalmistule. Kristjan Oadi arvates oli hilisraujaaegsel Virumaal neli võrdlemisi sarnase võimuga linnust, kusjuures üks neist oli Pada⁹¹, teooria õigsuse korral oli sealsetel ülikutel võrdlemisi suur võim.

Seda, kas Pada laibakalmistule maetud mees oli lähedalasuvas linnuses elanud ülik või kuningas, pole võimalik kindlalt öelda. Rikkusele ja võimule viitavate hauapanuste järgi võib teda kõigi Pada kalmistu matuste seast tõenäolisemaks kandidaadiks pidada.

3.1.2. Kannus

Pada luustiku XXVII juurest on avastatud Kirpitšnikovi IV tüüpi liigituv kannus, mis oli kinnitatud surnukeha vasaku jala külge. Tegemist oli paarismatusega, kõrvalasuva lapseluustiku XXVIII panused olid võrdlemisi lihtsad. Ülejäänud leiud kannuseomaniku matusest olid suuremalt jaolt praktilist laadi (nuga, pannal, luisk, tuleraud ja -kivi, savinõu, hoburaudsõlg), kuid esinesid ka mõned toreduslikud esemed (pronksist

⁸⁸Mägi, M. At the Crossroads of Space and Time: Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9.–13. centuries AD. CCC Papers, 6, Tallinn, 2001, lk 124.

⁸⁹Tõnisson, E. Eesti muinaslinnad. Toim. Mäesalu, A., Valk, H. Tartu–Tallinn, 2008, lk 226.

⁹⁰Tõnisson 2008, 226–228.

⁹¹Oad, K. Eestlaste lepingud üksteisega enne 13. sajandit. – Juridica 2012, 3, 151–158.

spiraalid, käevõru ja sõrmus). Kuna sarnaseid toreduslikke esemeid⁹² asus võrdlemisi paljudes haudades nii Padas (124) kui ka Kukrusel (19), ei saa enamiku maetu panuste järgi tema sotsiaalse staatuse kohta midagi kindlat öelda.

Samas, kannuste leiud Eesti ja ka teiste maade kalmetes moodustavad teatava terviku inimese isiklike esemetega, mitte niivõrd ratsutamisvarustusega. Sellest on järeldatud, et kannused olid esemed, mis markeerisid staatust ja andsid tunnistust inimese erilistest funktsioonidest toonases ühiskondlikus korralduses. Samuti ei kahtle kannustes kui kõrge sotsiaalse staatuse indikaatoris ka mitmed kohalikud uurijad⁹³. Üldiselt esinevad kannused vaid täiskasvanumatuste juures, veelgi määravamaks võiks pidada aga pea poolte Eesti kannuseleidude pärinemist linnustelt⁹⁴.

Kannustele kui sõjamehe poolt kasutatud esemetele viitab ka tõsiasi, et tegelikult pole hobuse juhtimiseks kannuseid ega muid hobuseriistu tingimata tarvis⁹⁵. Peamiseks kannuste eesmärgiks on hobuse täpne juhtimine olukorras, kus on tarvis looma kõrgendatud tähelepanu⁹⁶.

Arvestades Henriku Liivimaa kroonikas kajastatud arve, võib öelda, et 13. sajandi alguse eestlastel oli sõjakäikudel peaaegu alati suur hulk hobuseid kaasas. Kui palju sõdalastest ka tegelikult ratsa võitles, on keeruline öelda, kuna kroonikas on vaid paar seika, mida võib tõlgendada ratsaväe kasutamisenäe eestlaste poolt. Mingi kogus hobustel võitlejaid oli aga üsna kindlalt kasutusel, millele viitab kas või relvade lihtsustumine ja ratsavarustuse esinduslikumaks muutumine hilisrauaajal⁹⁷.

Üldiselt võiks käsitleda kannuseid kui viidet teatavale rikkusele – oli ju ratsahobuse muretsemine ja ülalpidamine kallis. Antud matuse panused pole aga kuigi rikkalikud,

⁹²Toreduslikeks esemeteks olen liigitanud asjad, millel puudub otsene praktiline eesmärk, nt klaashelmed, ripatsid, pronksspiraalid, käe- ja jalavõrud, sõrmused ja naastud; Tamla 2011a–c; Jonuks & Lõhmus 2010.

⁹³Kari 2011, 43–44.

⁹⁴*Ibid.*

⁹⁵Rannamäe, E. Zooarheoloogiline vaatepunkt Equus caballusele. Tartu Ülikool, seminaritöö, 2008, lk 5. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

⁹⁶Kari 2011, 43.

⁹⁷Kari 2011, 43–44; HCL, XV, 3.

mistõttu on võimalik, et tegu oli sõjamehega, kes sai oma varustuse ülikult, kelle teenistuses ta oli. Eelnevale viitab ka eseme lihtsus – paljud muinasaja lõpu kannused olid kaetud tina või hõbedaga⁹⁸, käsitletaval kannusel aga kattematerjali jälgi leida ei õnnestunud.

Samuti tasub käesolevas peatükis käsitleda tõsiasja, et kannus asetses vaid surnu vasakus jalas. Tegemist on kombega, mida on matustes ette tulnud kogu Euroopas – ka Eestis on suur hulk kannuseid leitud üksikuna⁹⁹. Mõned kohalikud uurijad on kannustega haudadest järeldanud, et hilisrauaaegsed ratsanikud kandsidki vaid ühte kannust¹⁰⁰. Siinkirjutaja selle teooriaga siiski ei nõustu ja seda peamiselt kahel põhjusel:

- 1) olles suhelnud erinevate ratsaspordiharrastajate ja keskaegseid piigiturniire taaskehastavate isikutega, on ilmnenu, et kannus ühes jalas oleks pigem segavaks kui abistavaks faktoriks¹⁰¹;
- 2) arvestades, et kannused kuulusid enamasti jõukatele (või olid nende poolt vähem jõukatele kasutamiseks võimaldatud), poleks olnud suure rauatootmisülejäägiga hilisrauaaegse Eesti alade majanduses erilist probleemi hankida kannus mõlemale jalale, võttes ühtlasi arvesse, et üksikuna pole esemest kasu¹⁰².

3.1.3. Mõõgaleidudega matused Kukruse ja Pada kalmistutel

Mõlemalt käsitletud kalmistult on leitud üks mõõk. Padast leitu asetseb luustiku IX juures, Kukruse mõõk aga matuses XII. Mõlema matuse puhul asus mõõk maetu paremal küljel. Võöl ripuvad mõõgad paremakäeliste omanike vasakul küljel, mistõttu

⁹⁸Kari 2011, 46–47.

⁹⁹*Ibid.*, 40.

¹⁰⁰Laul, Valk 2007, 191.

¹⁰¹Nt Jeffrey Hedgecocki kirjalikud kommentaarid (11.05.2013).

¹⁰²Peets 2003a, 173.

võib järeldada, et mõõgaomanikud olid kas vasakukäelised või oli mõõk maetud surnu teisele küljele mingil muul põhjusel, näiteks asendisse, milles teda võitluseski hoitaks. Eelnevale viitab ka tupedetailide puudumine mõlemast matusest ja Kukruse luustiku parema käe asend, mis on mõõga teramiku ülemise osa peal¹⁰³.

Võrdlemisi sarnased on mõõkadega maetutele kaasa pandud esemed, mida on üsna vähe. Üldiselt on tegemist praktilisemat laadi esemetega nagu noad, luisk, savinõu, hoburaudsõled ja pannal, kuid leidub ka mõningaid toreduslikke panuseid: käevõrud, jalutsivõru ja ruudukujuline pronksnaast¹⁰⁴. Panused erinevad mitmetest teistest hilisrauaaegsetele laibakalmistutele mõõkadega maetute omadest, näiteks Raatveres oli maetul (matus VIII) kaasas ka kaks oda, raudpada ja palju toreduslikke esemeid¹⁰⁵. Õvi mõõgaga maetu juurest leiti oda ja hulk pronksesemeid¹⁰⁶.

Viikingiajal oli mõõk ese, mida vaid rikkaimad omandada võisid ja mis tihti üliku võimu sümboliseeris¹⁰⁷. Hilisrauaajal hakkas relv aga laiemalt levima ning selle disain lihtsustus. Loobuti damaskimisest ning teramiku soon kitsenes, pidemenupp muutus enamasti ketta- või läätsekujuliseks, ristraud aga pikemaks ja kandilisemaks¹⁰⁸. Üldse oli 12.–13. sajandi puhul tegemist sõjapidamisvahendite kiire arengu, odavnemise ja varasest laiema leviku ajajärguga – näiteks Inglismaal langes rõngasturvise hind 13. sajandi jooksul neli kuni kaheksa korda¹⁰⁹.

Kukruse mõõga puhul on siiski tegu võrdlemisi uhke esemega – relva nupp ja kaitseraud on valmistatud pronksist, kusjuures viimast kaunistab uhke põimornament, nuppu aga augukestest koosnev muster. Pada mõõga pidemeosa ja selle detailid on hävinud, mistõttu pole võimalik relva toreduslikke külgi analüüsida.

¹⁰³Kukruse mõõga lähedusest leiti küll väike pronksnaast, mis võib teoreetiliselt pärineda ka mõõgatupe küljest. Ülejäänud tupedetailide puudumisel pean antud versiooni siiski ebatõenäoliseks.

¹⁰⁴Tamla 2011a–c; Jonuks & Lõhmus 2010.

¹⁰⁵Lavi 1986a.

¹⁰⁶Kaart, S. Õvi noorema raua-aja kalme inspeksioon- ja kontroll-kaevamiste aruanne. (10. juulist–12. juulini 1939). 1939. (Käsikiri AI arhiivis).

¹⁰⁷Kelder 2005, 12.

¹⁰⁸Mandel 2003, 195.

¹⁰⁹Storey, R. Technology and Military Policy in Medieval England, c. 1250–1350. University of Reading, doktoritöö, 2003. [<http://www.randallstorey.karoo.net/arms.html> (19.04.2013.)].

Kukruse relvadega maetute luustikke õnnestus siinkirjutajal ka vaadelda¹¹⁰. Mõõgaga maetud mehe luustiku uurimisel selgus, et sures oli mees olnud umbes 45–50-aastane. Tema hambad ja liigesed olid kulunud ning ka selgroolülidel esines sarnaseid märke. Arvestades maetu vanust, on liigesevaevused üheks eeldatavaks nähuks, mis võisid tekkida ükskõik millise raske füüsilise töö tegemisega elu jooksul. Samuti võis märgata võimalikku vasaku küünarvarreluu murdu, mis oli hiljem paranenud. Luumurru põhjust siiski tuvastada ei õnnestunud. Purunenud oli ka üks parempoolsetest roietest, mille asend lubab eeldada, et suure tõenäosusega oli tegemist sihilikult tekitatud vigastuse, mitte õnnetusega. Eest on roie suuresti varjatud rangluuga, on murru põhjuseks arvatavasti seljatagant mõne esemega antud hoop. Ka see vigastus on maetu eluajal paranenud.

Kas Kukruse ja Pada mõõgaomanikud olid professionaalsed sõjamehed või jõukad ühiskonnaliikmed, kes olid omale mõõga soetanud, on keeruline öelda. Arvestades maetute vanust ja Kukruse mõõga uhket välimust, kõlab loogilisemana viimane variant. Samas viitavad sõjamehe elukutsele ülejäänud hauapanuste tagasihoidlik iseloom – mõlemas matuses oli mõõk ainsaks tõeliselt väärtuslikuks esemeks – ja Kukruse luustiku analüüsimise käigus ilmnunud vigastused.

3.1.4. Töö- ja sõjakirvestega matused Kukruse ja Pada kalmistutel

Kirveid on Kukruse ja Pada kalmistutelt kokku leitud seitse¹¹¹. Sõjakirvesteks liigituvad neist kolm: Pada luustike XXII, XXIII ja CXLI juurde kuuluvad. Töökirveid on kalmistutelt samuti kolm (Pada luustikud XIV, CXXXIII ja Kukruse XXIX). Seitsmendat, Pada luustiku CXIII juurest leitud kirvest võib pidada nii töö- kui ka sõjakirveks.

¹¹⁰Siin ja edaspidi tuginen Kukruse kalmistu relvadega maetute luustike eripärade kirjeldamisel osteoarheoloog Martin Malve poolt luustike vaatlemise ajal antud suulistele kommentaaridele (17.05.2013.).

¹¹¹Tamla 2011a–c; Jonuks & Lõhmus 2010.

Enamjaolt oli tegemist rikaste matustega: nelja Pada kirvega matuse juurest leiti hõbedast hauapanuseid (luustikud XIV, XXII, XXIII ja CXIII) ja Kukruse matusest (XXIX) mõningaid toreduslikke esemeid (pronksnaast, pronkskett ja linnuküünis). Ilma toreduslike esemeteta oli kaks Pada matust (CXXXIII ja CXLI)¹¹².

Hõbedaga kirvematustest on juba käsitletud luustikku XXII. Sellega samas haualohus luustikku XXIII ja neist eraldi maetud luustikku CXIII on pikemalt uuritud relvadega lastematuseid analüüsivas peatükis (vt pt 3.2. Relvadega lastematused). Matuse XIV juures asetsenud relva võib tema suurte mõõtmete järgi töökirveks pidada.

Lisaks muudele toreduslikele esemetele leiti luustiku XIV lõua alt ristikujuline ripats. Tuuli Kurisoo on arvanud, et antud matuse puhul võis olla tegu primsigneerimise kombega, mispuhul paganad niiöelda eelristiti. See andis neile erilise staatuse: nad võisid kristlastega kaubelda, kristlike väepealike teenistuses olla, jumalateenistustest osa võtta ja isegi pühitsetud maale maetud saada, kuid samas ei pidanud nad loobuma oma paganlikest kommetest¹¹³. Siinkirjutaja eelnevaga siiski ei nõustu – peamiselt, kuna maetu juures olnud müntide põhjal võib määrata tema oletatavaks surmaaajaks 1220ndad aastad, kuid sellel ajal sundristiusutati Virumaad nii taanlaste kui ka Riiast tulnute poolt korduvalt ja seega mindi primsigneerimise kombest kaugemalegi¹¹⁴. Niisiis oli ristripatsi funktsiooniks siiski kas usuliste eelistuste (või vähemalt näilike eelistuste) demonstreerimine või kandja ehtimine.

Kukruse XXIX matusest luustikku ei leitudki, küll aga asetsesid haualohus asunud esemed ühtse komplektina, mistõttu on võimalik, et tegu oli kenotaafiga. Mis surnukehaga täpsemalt juhtunud oli, konteksti järgi öelda ei saa¹¹⁵.

¹¹²*Ibid.*

¹¹³Kurisoo, T. Ristripatsid Eesti 12.–13. sajandi laibakalmistutes – ehted, kristlaste või paganate tunnused? Tartu Ülikool, bakalaureusetöö, 2011, lk 44. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

¹¹⁴Oad, K. Eesti ala puudutavad lepingud võimukandjate vahel 13. sajandi I veerandil. Tartu Ülikool, uurimistöö, 2011, lk 57, 75. (Käsikiri autori valduses).

¹¹⁵Jonuks, Lõhmus 2010, 35.

Koos töökirvega maetud luustiku (CXXXIII) juurest leiti vaid mõned, ilmselgelt praktilised esemed (savinõu, pannal, vöörõngas) ja ristkirves. Matuses CXLI asetsenud luustiku juures lebas õhukese labaga sõjakirves, kuid ülejäänud panused olid pigem praktilist laadi (tuleraud ja -kivi, nuga, luisk, pannal, savinõu jne)¹¹⁶.

Antud relvakategooria puhul on tihti vägagi keeruline arvata, mida surnutele kaasa pandud esemed tähendama pidid. Veelgi keerulisemaks muudab olukorra võimalus, et kirves pandi hauda kurjade vaimude eemalhoidmiseks¹¹⁷, või muudel uskumuslikel põhjustel. Ristkirvega maetu puhul võime eeldada, et tegu oli võrdlemisi vaese isikuga, hõbedaga maetute juures tuleb aga küsimuse alla kõrge positsioon ühiskonnas ja kirves kui võimusümbol. Luustiku CXLI juurest leitud sõjakirves ning ülejäänud panuste lihtne ja praktiline iseloom võib viidata maetu sõjameheseisusele. Kahjuks pole maetu surmaaegne vanus teada, mistõttu ei saa selle järgi öelda, kas tegemist oli võitlemiseks sobivas eas isikuga.

Luustik	Kirve liik	Toredusliku panuse olemasolu
XIV	Töökirves	Toreduslikud esemed. Hõbe
XXII	Sõjakirves	Toreduslikud esemed. Hõbe
XXIII	Sõjakirves	Toreduslikud esemed. Hõbe
CXIII	Sõjakirves/töökirves	Toreduslikud esemed. Hõbe
CXXXIII	Töökirves	Puuduvad
CXLI	Sõjakirves	Puuduvad
XXIX(Kurkuse)	Töökirves	Toreduslikud esemed

Tabel 1. Luustike juures olnud kirved ja muud esemed.

Table 1. Axes and other artefacts found by the skeletons.

¹¹⁶ Tamla 2011a–c.

¹¹⁷ Laul, Valk 2007, 168.

3.1.5. Odad

Levinuimaks relvaliigiks hilisrauaaegse Eesti aladel oli oda – odaotsaleidude hulk on näiteks mõõgaleidude arvust umbes kolm korda suurem¹¹⁸. Oda näol oli tegemist olulise – ehk isegi kõige olulisema – relvaga; Läti Henrik mainib korduvalt odade kasutamist lahingutes ja ka „Liivimaa vanemas riimkroonikas” on väljendid nagu „odavahetust pidama” väga levinud¹¹⁹. Kohalikud rahvad kasutasid odasid ka mitmete kombetalituste juures, odasid vahetati rahu sõlmimise juures ja nendega ähvardati sõjakuulutamise puhul. Üldtuntud on „Henriku Liivimaa kroonikas” kirjeldatud lugu, kus oda asetati hobuse ette ja vaadati, kumma jala too üle selle tõstab, et teha kindlaks jumalate tahet preester Theodericki ohverdamise osas¹²⁰. Oda tähtsust lahingus rõhutab ka „Kuningapeegli” autor, kes mainib, et lahingurivis on üks odamees väärt kahte mõõgavõitlejat¹²¹.

Pada kalmistul oli odadega matuseid 15 ja Kukrusel 3. Pada kalmistu odadest 9 olid putkega (luustikud VI, VIII, XXXI, XLVI, XCII, CXII, LXXXIII, LXXIX, CLIX) ja 6 rootsuga (luustikud XXVI, LIa, LXVII, CIX, CXVII, CLCIII; 4 neist kuulusid lastematuste juurde – täpsemalt vt pt 3.2.). Kõik Kukruselt leitud odaotsad olid putkega (luustikud V, IX ja XLIII)¹²².

Üldiselt olid odad paigutatud surnu paremale küljele, vasakul asetses vaid kaks (Pada luustikud VIII, CLIX). Üks odaots oli asetatud surnu kolju alla (Pada CXII) ja üks jalutsisse (Kukruse IX). Arvestades vasakule poole asetatud relvade väikest hulka, võis tegemist olla vasakukäeliste maetutega. Relva lehepoolse tipu suuna osas kindlat reeglipärasust ei ilmnenud – maetud oli nii tipuga haulohu jalutsi (7) kui ka peatsi (9)

¹¹⁸ Selirand 1974, 109.

¹¹⁹ Nt HCL XV, 3;

Liivimaa vanem riimkroonika. Toim. Tarvel, E. Tallinn, 2003, värsid 9015–9020 (edaspidi RC).

¹²⁰ HCL XII, 6, I, 10.

¹²¹ The King's Mirror. Laurence Marcellus Laurson (tõlk.)

[<http://www.mediu-mae-vum.com/75years/mirror/index.html>] (20.04.2013.).

¹²² Tamla 2011a–c; Jonuks, Lõhmus 2010.

suunas¹²³. Arvestades, et olenevalt olukorras hoitakse ka võitluses odasid mõlemat pidi, pole selles midagi imelikku¹²⁴.

Kukrusele odadega maetute luustike vaatlemisel¹²⁵ ilmnes liigeste suur kulumine, hammaste halb seisukord ja selgroolülide song. Kaks odaga maetut (luustikud V ja XLIII) olid surres umbes 50 aastat vanad – vanus, milles kirjeldatud vaevusi üsna tihti esineb. Kolmanda odaga maetu (luustik IX) vanuseks oli surma hetkel olnud 20–25 aastat. Ka temal esines liigeste suur kulumine ja selgroolülide song, mis antud vanuse puhul näitavad, et tegu oli pidevalt rasket füüsilist tööd teinud indiviidiga. Suurt füüsilist koormust võis ette tulla mitmetel elualadel, kaasa arvatud sõjameheameti puhul. Kui füüsiliselt kurnav professionaalse sõjamehe amet hilisrauaajal täpselt oli, pole võimalik öelda, samas jätavad mõned „Henriku Liivimaa kroonikas” ja „Liivimaa vanemas riimkroonikas” kirjeldatud seigad mulje, et vähemalt kuralaste ja venelaste sõjamehed distsipliini ja tublidusega just alati ei hiilanud. Näiteks võib Henriku kroonikast lugeda, et „...jõuavad hommikuhämaruses sinna ja leiavad need, kes all linnuses olid, magavat ja vahimehe ülal hooletult valvavat, ronivad kiiresti üles ja jõuavad päris kindlustuse kantsi. Ja nad ei söanda linnuses tagasitõmbuvaid venelasi kristlase nime tõttu tappa...”¹²⁶. Riimkroonik aga kirjeldab, kuidas kuralaste linnusesse hommikul lihtsalt “sisse marsiti”¹²⁷.

Üldiselt oli odadega matustest raske mingit sotsiaalsele staatusele viitavat konteksti välja lugeda. Ära tasub siiski märkida, et viskeodasid oli peamiselt kaasa pandud lastele ning vaid ühel juhul täiskasvanule. Kuigi enamikus odadega matustes nii Kukruselt kui ka Padalt leidis toreduslikke esemeid (18-st matusest 16-s), ei saa seda kõrge staatuse indikaatoriks siiski pidada, kuna ilma praktilise eesmärgita hauapanuseid oli surnutele kaasa pandud üsna tihti¹²⁸. Palju selgemaks viiteks sõjamehe või juhi staatusele võib pidada Raatverest pärinevaid odaleide, kus mitmele odaga maetule olid kaasa pandud

¹²³ *Ibid.*

¹²⁴ Vt nt Thorpe 1973, tahvel 62–63.

¹²⁵ Osteoarheoloog Martin Malve kommentaarid (17.05.2013).

¹²⁶ HCL XI, 8.

¹²⁷ RC, 7245–7260.

¹²⁸ Tamla 2011a–c; Jonuks, Lõhmus 2010.

uhked panused ning kus odavarte säilinud osas võis märgata pronkstraati, ühel puhul aga isegi tekstiilijäänuseid, mis võivad viidata mingi lipu olemasolule¹²⁹.

3.2. Relvadega lastematused

Lapsi oli Padas koos relvadega maetud seitse, Kukrusel aga mitte ühtegi. Levinuimaks lastega maetud relvaks oli viskeoda, mis esines neljal korral: luustike XXVI ja LXVIII puhul oli tegemist noakujulise tera ja varretapiga viskeodaotstega, ka luustiku LIIa juurde maetud viskeodaots oli varretapiga, kuid relva tera sarnanes kujult pigem lehega. Neljas, matuses CXVII olnud viskeoda on teraosas lehekujuline, kuid kuna relva roots on üsna korrodeerunud, pole võimalik öelda, kas selle tipus võis olla ka kinnitustapp. Vaid ühes matuses oli viskeoda kaasa pandud täiskasvanule (luustik CIX). Lisaks viskeodadele on lapseluustikuga koos (CXXIX) leitud ka torkeodaots – tegemist oli paarismatusega, kus ühises haualohus asetsesid umbes 10-aastane laps ja määramata vanusega mees¹³⁰. Arvestades odaotsa suurust ja üldist trendi erinevat tüüpi odaotste jaotumisel täiskasvanu ja lastematuste vahel, pean võimalikuks, et relv oli algselt kuulunud täiskasvanule, kuid asetati mingil põhjusel lapsematuse kõrvale.

Eeldades, et haudadesse kaasa pandud esemeid eluajal tarvitati – millele siinkirjutaja arvates viitab ka enamike relvadega lastematuste juures olnud esemete lihtne, ent praktiline iseloom (noad, luisud, tulerauad ja -kivid jne) – on viskeoda üks loogilisemaid relvaliike, mida laste kätte anda. Tegemist oli umbes 8–12 aastaste lastega – vanus, milles ülejäänud relvade kasutamine veel päris jõukohane pole. Viskeoda heitmine suurema kauguse või täpsuse saavutamise eesmärgil tundub aga teostatav ka võrdlemisi noortele lastele. Keiti Randoja on arvanud, et lastele kaasapandud relvad sümboliseerisid nende tulevast staatust sõjamehena ja nendega harjutamine oli ühtlasi osa noorte sõjalisest ettevalmistamisest¹³¹. Tulevase sõjamehestaatuse indikaatoriks

¹²⁹Lavi 1986a–b.

¹³⁰Tamla 2011a–c; Jonuks, Lõhmus 2010.

¹³¹Randoja 2012, 40.

võib olla luustiku CXXIX juurde kuulunud korralik putkega odaots, laialdaselt levinud rootsu ja kinnitustapiga viskeodaotsade asetsemine hauas aga selliseid oletusi teha ei lase¹³². Kindlasti võis tegu olla treeningvahenditega täiskasvanuelus ette tulla võivate võitluste tarbeks. Rootsuga viskeodade rohkus Eesti arheoloogilise materjali hulgas lubab neid pidada üheks olulisimaks kohalikuks relvaks. Viskeodade rohkusele viitab oma kroonikas ka preester Henrik, kes ühtlasi mainib eestlaste täpsust antud relvadega, kui nood linnuseid piirates oma viskeodadega kaitsjaid tapavad¹³³. Kindlustusehitiste rinnatise taha hõlpsasti varjuda saavate kaitsjate tabamine näitab tõepoolest üsna suurt vilumust viskeodade käsitlemisel, mistõttu on loogiline eeldada, et paljud eestlased nende kasutamist juba üsna noorest east õppima asusid. Ka meeleheitlikus olukorras, näiteks kodu kaitsmisel, on loogiline, et juhul kui lastel võitluses üldse mingit osa oli, võis selleks olla viskeodade loopimine. Käsirelvadega võitluses täiskasvanute vastu poleks lastest erilist kasu, kuid eemalt heidetud viskeodad võivad siiski ohtlikud olla ja oma poole võitlejaid aidata.

Lisaks odaotstele oli Pada lastematuste hulgas ka kaks kirvest. Luustiku CXIII juurde asetatud kirve puhul pole kindel, kas tegu on töö- või sõjakirvega. Ülejäänud hauapanused on üsna uhked, palju esineb toreduslikke esemeid: pronksist käevõrud, spiraalid, sõrmus, kett ja kaelavõru, hõbedast hoburaudsõlg, sõrmus ja ripatsmünt ning kaurikarp. Teine, luustiku XXIII juurde kuulunud kirves on kindlalt valmistatud sõjapidamise eesmärgil ning ka selle hua panused on rikkalikud, sisaldades palju toreduslikke esemeid: pronksist torukesed, käe- ja jalavõru, kett koos hõbedast ripatsmündiga ja hõbemünt¹³⁴.

Arvestades toreduslike esemete ja hõbeda paiknemist haudades, võib eeldada, et mõlemad maetud kuulusid rikkastesse perekondadesse. Hõbeda olemasolu võib viidata ka kõrgele seisusele¹³⁵. Esimesena kirjeldatud luustiku (CXIII) juures olnud kirves ei luba siiski oletada, kas tegu oli lapse tulevast sõjamehe- või ülikustaatust näitava eseme

¹³²Peets, Valt 2011, 3–4.

¹³³HCL XV, 3, XIV, 7.

¹³⁴Tamla 2011a–c.

¹³⁵Selirand 1974, 169.

või muudel põhjustel hauda lisatud töökirvega. Nagu juba eelnevalt mainitud, oli kirvel hilisemal ajal matuste juures oma koht – nii võis see olla ka muinasajal.

Luustik XXIII asub kolmikmatuses koos umbes 50-aastase mehe ja veel ühe lapse luustikuga¹³⁶. Hauas olnud mehe juurest on leitud hõbemünte ja nuiapea, mis suure tõenäosusega viitavad maetu kõrgele seisusele. On loogiline eeldada, et samasse hauda sängitatute vahel oli eluajal mingi side, mistõttu pidi ka kirvega maetud laps ülikuseisusesse kuuluma. Lapsele kaasa pandud sõjakirves, mis oli väike (vaid 8,5 cm pikkune) ja võib-olla spetsiaalselt lapsemõõdus valmistatud, ning muud uhked esemed viitavad suure tõenäosusega poisi tulevasele sõdalase- või juhistaatusele. Ka kolmas ühishauas asetsenud matus (luustik XXI) oli rikkalike panustega, kuid ilma relvata. Arvestades panuste iseloomu (nt kuljused, helmed, pronksspiraalid), võib last pidada naissoo esindajaks. See selgitaks ka relvapanuse puudumist, mille muretsemiseks majanduslik potentsiaal ju täiesti olemas oli.

¹³⁶Tamla 2011a.

Kokkuvõte

Käsitletud kalmistutelt pärineb mitmeid relvi ja sõjandusega seotud esemeid. Leitud on 18 oda, 7 kirvest, 2 mõõka, nuiapea ja kannus. Nagu relvade uurimisel selgus, oli üldiselt tegemist esemetega, mis sarnanesid välimuselt ja tegumoelt ülejäänud hilisrauaaegse Eesti alade relvaleidude materjaliga. Odade hulgast olid levinumad putkega variandid, mida leiti Padast 9 ja Kukruselt 3. Esemed kuulusid Kirpitšnikovi III tüübi ja selle alatüüpide alla, kusjuures levinuimaks osutus IIIA tüüp. Rootsuga odaotsi leiti 6, kõik Pada kalmistult. Viis neist olid viskeodaotsad.

Kirveid leiti Padast kuus ja Kukruselt üks. Enamasti oli tegu Peterseni M-tüübi esindajatega, kuid leidis ka üks E-tüübi esindaja ja üks ristkirves. Kirved jagunevad töö- ja sõjakirvesteks. Mõlema liigi esindajaid oli kolm. Lisaks leidis üks kirves, mille otstarve päris kindel pole. Kukruse kirvega matusest luustikku ei leitudki, kuid haualohus olnud esemed moodustasid siiski ühtse kompleksi, mistõttu võib tegu olla kenotaafiga.

Mõlemalt kalmistult pärineb ka üks mõõgaleid. Kukruse mõök on üsna heas seisukorras ja selle võib liigitada Peterseni S-tüübi hulka. Relval on uhked pronksist nupp ja kaitseraud, kuid teramik on üsna lagunenenud ja selle tipp puudub. Pada mõõgast on säilinud vaid teramik ja ka see on korrosiooni tõttu tugevasti kannatada saanud. Puuduvate pidemedetailide tõttu relva tüpologiseerida ei saa.

Pada kalmistult pärineb ka pronksist nuiapea, mis on üsna hästi säilinud. Ese kuulub Kirpitšnikovi II tüüpi, kusjuures Eesti kontekstis on tegemist võrdlemisi haruldase leiuga, kuna metallist nuiapäid on Eestist leitud vaid kuus. Samuti on Pada kalmistult leitud kannus. Kannuste näol pole küll otseselt tegemist relvadega, kuid arvestades eseme seotust sõjamehestaatusega, olen ka selle töösse kaasanud. Kannus on võrdlemisi halvasti säilinud ja liigitub Kirpitšnikovi IV tüüpi.

Matmisviisid olid nii Kukrusel kui ka Pada variatsiooniderohked. Levinumaks matmissuunaks oli läänekaar ning lääne- ja lõunakaare vaheline ala. Kukrusel oli populaarne ka matmine peaga lõunasuunas. Enamik surnuid oli maetud selili-siruliasendis. Käte asend tundus tavaliselt üsnagi juhuslik olevat, märkimisväärne on mõne maetu käte orienteeritus relvale. Kirstud ja muud surnukeha „ümbritsemiseks” mõeldud vahendid olid mõlema kalmistu relvadega matuste juures haruldased, vaid ühel juhul oli surnu asetatud paekiviplaatide alla. Relvadega paaris- või mitmikmatuseid leidis kalmistutel kokku kuus, kusjuures kokku olid maetud lapsed ja täiskasvanud. Kordagi polnud relvadega mitmikmatuste hulgas juhtumit, kus samas haualohus oleks asetsenud kaks relvaga täiskasvanut või last.

Pada ja Kukruse relvadega matuste konteksti analüüsimisel selgus, et kirjalike või muude täpsete ja selgete allikate puudumisel pole hauapanuste abil maetu sotsiaalset staatust võimalik päris kindlalt määrata. Samas esineb mitmeid tunnuseid, mille järgi võib seda siiski oletada. Pada XXII matusest leitud nuiapea, sõjakirves, surulukk ja hõbeesemed viitavad suure tõenäosusega maetu kõrgele seisusele ja suurele võimule. Kalmistu vahetus läheduses asub Pada linnamägi, ehk oli tegu kohaliku üliku või kuningaga? Samuti Padast pärineva luustiku XXVII vasaku jala juurest leitud kannus võib viidata surnu sõjamehestaatusse, ometi ei tähenda see, et muinasaegsed sõjamehed kannust vaid ühes jalas kandsidki. Mõlemalt kalmistult pärineb üks mõõgaleid, mis oli ühtlasi ainsaks tõeliselt väärtuslikuks esemeks hauas, samas kui ülejäänud panused olid pigem praktilist laadi. Viikingiajal oli mõök vaid rikastele kuuluv ese, mis tähistas tihti üliku võimu, hilisrauaajal aga relv lihtsustus ja muutus pigem sõjamehe tööriistaks. Kas maetute näol oli tegu sõjameestega või jõukate indiviididega, kes on omale mõõga soetanud, pole siiski võimalik öelda.

Kirved on relvaliik, mille matusekonteksti osas oli enim variatsioone. Esines nii oletatavalt kõrge staatusega indiviidide uhkeid matuseid kui ka ilma igasuguste toreduslike esemeteta haudu, mis võisid kuuluda kas sõjameestele või vähem jõukatele.

Enim oli Kukruse ja Pada kalmistute relvadega haudades odasid, mis olid arvatavasti hilisrauaaegses Eestis levinuimaks relvaks. Erinevalt näiteks Raatvere kalmistust, oli

Kukrusel ja Padas, arvestades odadega maetute suurt hulka ja nende suhteliselt tagasihoidlikku ja homogeenset konteksti, surnute kohta raske midagi täpset välja tuua.

Pada kalmistul oli relvadega maetud ka lapsi. Üldiselt oli neile kaasa pandud viskeodasid, mis tundub relvadest ühtlasi kõige loogilisema ja jõukohasema esemena, mida noortele harjutamiseks anda. Samuti oli lastega maetud kaks kirvest, kusjuures haudades leidus ka hõbedat ja muid uhkeid esemeid, mis võis näidata noorte kuulumist tähtsasse perekonda või nende tulevast sõjamehe- ja juhistaatust.

Üldiselt võib öelda, et kuigi Kukruse ja Pada maahaudadega laibakalmistute relvadega matuste kontekstuaalse analüüsi põhjal ei saa maetute positsiooni kohta suuri üldistusi teha, joonistused siiski välja mõningad põnevad juhtumid.

Allikad ja kirjandus

Käsikirjalised allikad

Jonuks, T., Lõhmus, M. Arheoloogilised uuringud Ida-Virumaal, Kohtla vallas (Jõhvi khk) Kukruse külas Tallinn–Narva mnt-l: 12.–13. sajandi laibakalmistu, põletusmatustega kalmistu, uusaegne teesillutis. 2010. (Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis).

Kaart, S. Õvi noorema raua-aja kalme inspeksioon- ja kontroll-kaevamiste aruanne. (10. juulist–12. juulini 1939). 1939. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis).

Kari, J. Eesti muinasaegsed kannused. Tartu Ülikool, proseminaritöö, 2011. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

Kelder, I. Mõõga tähendus keskaja ühiskonnas. Tartu Ülikool, bakalaureusetöö, 2005. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

Kurisoo, T. Ristripatsid Eesti 12.–13. sajandi laibakalmistutes – ehted, kristlaste või paganate tunnused? Tartu Ülikool, bakalaureusetöö, 2011. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

Kustin, A. Aruanne Loksa rajoonis Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi piirkonnas Kaberla külas toimunud arheoloogilistest väljakaevamistest 1955. a. 1955. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis).

Lavi, A. Aruanne Raatvere maa-aluse kalmistu arheoloogilisest uurimisest 1981.a. 1986a. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

Lavi, A. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Raatvere Kalmemäel 1982.a. 1986b. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

Mäesalu, A. Ekspert hinnang: Kuremaa külast leitud raudesemest. 2013. (Käsikiri autori valduses).

Oad, K. Eesti ala puudutavad lepingud võimukandjate vahel 13. sajandi I veerandil. Tartu Ülikool, uurimistöö, 2011. (Käsikiri autori valduses).

Randoja, K. Laste võimalikud sotsiaalsed vanusegrupid Kukruse ja Pada hilisrauaaegsete kalmistute näitel. Tartu Ülikool, bakalaureusetöö, 2012. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

Rannamäe, E. Zooarheoloogiline vaatepunkt Equus caballusele. Tartu Ülikool, seminaritöö, 2008, lk 5. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

Selirand, J. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Kaberla kalmel 1958. a juunis. 1958. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis).

Selirand, J. Aruanne kaevamistest Kaberla maa-alusel kalmistul 1964. a. suvel. 1964. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis).

Sild, T. Jan Peterseni M-tüüpi kirved Eesti arheoloogilises materjalis. Tartu Ülikool, proseminaritöö, 2010. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

Tamla, T. Aruanne Pada maa-aluse kalmistu kaevamistest Rakvere rajoonis Viru-Nigula kolhoosis (Viru-Nigula kihelkond, Pada asundus; tänapäeval Viru-Nigula vald, Pada küla) 1987. aastal. 2011a. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis).

Tamla, T. Aruanne Pada maa-aluse kalmistu kaevamistest Rakvere rajoonis Viru-Nigula kolhoosis (Viru-Nigula kihelkond, Pada asundus; tänapäeval Viru-Nigula vald, Pada küla) 1988. aastal. 2011b. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis).

Tamla T. Aruanne Pada maa-aluse kalmistu kaevamistest Rakvere rajoonis Viru-Nigula kolhoosis (Viru-Nigula kihelkond, Pada mõis; tänapäeval Viru-Nigula vald, Pada küla) 1989. aastal. 2011c. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiivis).

Tamm, T. Noorema rauaaja kirved Eestis. Tartu Ülikool, diplomitöö, 1994. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti raamatukogus).

Valt, J. Viskerelv. Noakujulise teraga viskeoda Muinas-Eestis ja tänapäeva sepakunstis. Eesti Kunstiakadeemia, magistratöö, 2004. (Käsikiri Eesti Kunstiakadeemia raamatukogus).

Kirjandus

Henriku Liivimaa kroonika. Toim. Tarvel, E. Tallinn, Eesti Raamat, 1982.

Кирпичников, А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2, Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. Москва, Ленинград, Наука, 1966.

Kotowicz, P. N. Early Medieval Ornamented Axes from the Territory of Poland. Studia Universitas Cibiniensis, Series Historica, 1, 2011.

Kriiska, A., Tvauri, A. Eesti muinasaeg. Tallinn, Avita, 2002.

Lang, V. Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

Liivimaa vanem riimkroonika. Toim. Tarvel, E. Tallinn, 2003.

Mandel, M. Eestlaste relvastus. – Eesti aastal 1200. Toim. Mägi, M. Tallinn, Argo, 2003, 191–204.

Mäesalu, A. A rare macehead from the village of Tammeküla, Hargla parish. – Arheoloogilised välitööd Eestis 2009. Toim. Oras, E., Russow, E. Tallinn, Muinsuskaitseamet, 2010, 141–146.

Mäesalu, A., Peets, J. Sõjanuiad, võimusümbolid ja margapuud. – Ilusad asjad. Toim. Tamla, Ü. Muinasaja Teadus, 21, Tallinn, 2010, lk 211–236.

Mägi, M. At the Crossroads of Space and Time: Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9.–13. centuries AD. CCC Papers, 6, Tallinn, 2001.

Peets, J. Siis, kui raud tuli. – Eesti aastal 1200. Toim. Mägi, M. Tallinn, Argo, 2003a, 173–188.

Peets, J. The power of iron. Iron production and blacksmithy in Estonia and neighbouring areas in prehistoric period and the middle ages. Muinasaja teadus, 12, Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2003b.

Peets, J. Weapons and edged tools in Siksälä cemetery. Typology and technology. – Laul, S., Valk, H. Siksälä: a community at the frontiers: Iron Age and Medieval. Tallinn–Tartu, 2007, 167–200.

Peets, J., Valt, J. Ühest rauaaja lõpu relvast Saaremaal, mandri-Eestis ja naaberpiirkondades. – Saaremaa Muuseum: Kaheaastaraamat 2009–2010. Toim. Pesti, O. Kuressaare, Saaremaa Muuseum, 2011, 3–29.

Peirce, I., Oakeshott, E. Swords of the Viking Age. Woodbridge, The Boydell Press, 2005.

Storey, R. Technology and Military Policy in Medieval England, c. 1250–1350. University of Reading, doktoritöö, 2003.

[<http://www.randallstorey.karoo.net/arms.html> (19.05.2013.)].

Selirand, J. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärgamise perioodil. Tallinn, Eesti Raamat, 1974.

Thorpe, L. (sissejuhatuse autor). The Bayeux Tapestry and the Norman Invasion. London, The Folio Society, 1973.

Tõnisson, E. Eesti muinaslinnad. Toim. Mäesalu, A., Valk, H. Tartu–Tallinn, 2008.

Valk, H. Rural cemeteries of Southern Estonia. Visby, Gotland University College, Centre for Baltic studies; Tartu, Tartu University Press, 2001.

Internetiallikad

Brånby, L. Ancient Northern European Axes. 2005.

[<http://www.grandforest.us/AncientAxeBook.pdf> (18.05.2013.)].

Harðar saga. Icelandic saga database. [http://sagadb.org/hardar_saga_og_holmverja (11.04.2013.)].

Hurstwic: Viking Axe Arms and Armor.

[http://www.hurstwic.org/history/articles/manufacturing/text/viking_axe.htm (18.05.2013.)].

Ebay. Ultra Rare Viking Bronze Polyhedral Mace Head. 2013.

[<http://www.ebay.co.uk/itm/Ultra-Rare-Viking-Bronze-Polyhedral-Mace-Head-/380601133034?cmd=ViewItem&category=60201&ih=025> (11.05.2013.)].

Mair, P. H. De arte athletica I. Augsburg, 1542.

[<http://daten.digitalesammlungen.de/~db/bsb00006570/images/index.html?fi=193.174.98.30&seite=1&pdfseitez> (01.05.2013.)].

Mediaephile. 2013. [<http://mediaephile.com/images/a1249.jpg> (15.05.2013.)].

Mediaephile. 2013. [<http://mediaephile.com/images/lancekb71a18.jpg> (15.05.2013.)].

Polden, E. Pettersen axes. 2008a.

[<http://forum.blankvaapen.org/attachment.php?attachmentid=98&d=1210808481> (15.05.2013.)].

Polden, E. Pettersen spearheads. 2008b.

[<http://forum.blankvaapen.org/attachment.php?attachmentid=99&d=1210808520> (15.05.2013.)].

Saxo Grammaticus. The Danish History, Book I. Elektroonline versioon. Toim. Killings, D. B. 1997. [<http://omac1.org/DanishHistory/book1.html> (18.05.2013.)].

The King's Mirror. Laurence Marcellus Laurson (tõlk.)

[<http://www.mediumaevum.com/75years/mirror/index.html> (20.05.2013.)].

TimeLine Auctions. Near Eastern Luristan Bronze Mace-Head. 2012.

[<http://www.timelineauctions.com/lot/luristan-bronze-mace-head/12467/> (11.05.2013.)].

Þórðar saga hreðu. Icelandic saga database.

[http://sagadb.org/files/pdf/thordar_saga_hredu.pdf (18.05.2013.)].

Summary

Contextual analysis of inhumation burials with weapons from Kukruse and Pada Late Iron Age cemeteries

The main goal of the work at hand was to analyse the burials with weapons from the inhumation cemeteries of Pada and Kukruse and try to find out the social status of the buried. The thesis also aims to describe and categorise the weapons from the graves and also to compare the overall burial customs on the cemeteries with the burials with weapons. The main reasons for choosing the cemeteries of Kukruse and Pada are following: both cemeteries were used at the same time, they are located quite close to each other and the percentage of weapons found in them compared to the total number of graves is very similar: 14% in Pada and 12% in Kukruse.

Primary sources used are the archaeological excavation reports from the respective cemeteries.

Altogether there are 18 spearheads, 7 axes, 2 swords and a bronze macehead found from the cemeteries of Pada and Kukruse. A spur from Pada cemetery was also included in the work. Although not a weapon, spurs are considered by many to be the mark of a warrior. Scythes and sickles, although possibly somewhat effective in duels as we can read from some medieval manuals, are not considered as weapons, since they were not used in battles. The same goes for knives.

From Pada cemetery 15 spearheads were found, 9 of them with a socket and 6 with a tang. All 3 spearheads from Kukruse had a socket. Since the Estonian Late Iron Age spearheads do not fit well into the Jan Petersen typology they have been categorised instead by the typology of Anatoly Kirpichnikov, according to which most of them belong to type IIIA. However, there were also examples of type III and IIIB.

Unlike spearheads, axes are categorised using the typology of Jan Petersen. Six of them were found from Pada and one from Kukruse. Most of the axes fall under the type M. There is also one axe from type E and one with a horizontal edge. Axes are usually divided between war-axes and working axes, three of both types were found from the cemetery, with one axe that could potentially be used for both purposes. The axe from Kukruse was buried without a skeleton, but the items in the grave suggest that the burial rituals were followed, even though the corpse was not available.

There was also one sword found from each cemetery. The one from Kukruse is rather well preserved, although its tip is missing. It belongs to the Petersen S-type. The crossguard and pommel are made from bronze and are beautifully decorated. The sword from Pada is missing its tang and everything it had included, only the blade survives. Thus it cannot be typologized.

The bronze macehead from Pada cemetery is of polyhedral type and rather well preserved. In the Kirpichnikov typology it fits under the type II. Archaeological metal macehead finds are quite rare in Estonia, only six have been uncovered so far. The spur from Pada is not very well preserved and fits under the type IV of Kirpichnikov spur typology.

The burial customs on the cemeteries varied somewhat. The heads of the buried are mostly directed to the west, southwest or west-south-west. Many of the skeletons from Kukruse were also buried with their heads towards south. The corpses were usually positioned straight and lying on their backs. The position of hands was rather random, although sometimes they were oriented towards the weapon that had been buried with the person. Coffins and other “coverings” of all sorts were rare among the weaponed graves, only on one occasion limestone plates had been placed on top of the deceased. In some cases two or more skeletons were in the same grave. In case of graves with weapons, children and adults were usually buried together.

It cannot be told with surety what the items in the graves meant. Still, there are many indicators that show us who the people buried with weapons could have been. For

example the Pada skeleton no. XXII was buried with a bronze macehead, a battle-axe, a padlock and with some silver items – all of those are indicators of power and prosperity. Since the hillfort of Pada is very close to the cemetery, it raises the question whether this man was the local lord or a king.

The burials with swords make an interesting case – almost all other items in the graves were practical and simple. Whether it means that the buried were warriors whose weapons were provided by the local lord, or that local people had buried with them their most expensive treasure is unclear.

Burials with axes were most confusing, since they consisted of many varieties. Some were buried with rich grave goods and silver, while others had only a few items in the grave. An interesting thing was that all burials with weapons that had silver with them, also included an axe. Although many spearheads were found from both Pada and Kukruse cemeteries it was the most difficult to see any signs of social status from those graves.

Some children were also buried with weapons, most commonly with javelin heads. It also makes sense, since javelins are probably the only type of weapons that children of that age (8–12 years) could handle, and train with. There was also one child buried with a shafted spear. Two children were buried with axes in rich graves, which might have demonstrated their belonging to a rich family or their future as a leader.

LISAD

Lisa 1. Vasakul: sõjakirveste õhuke ristlõige. Vasakpoolseim kirves on viikingiaegne, kahe ülejäänud relva puhul on tegu rekonstruktsiooniga¹³⁷.

Appendix 1. Left: the thin cross-sections of war-axes. The leftmost axe is an original from the Viking Age, the other axes are reconstructions.

Lisa 2. Paremal: keskmisel pildil võib näha kirvesilma valmistamise jaoks kasutatud sepakeevituse kohta. Tegemist on viikingiaegsete kirvestega. Nagu näha, polnud kirveste silm enamasti ümar, vaid ovaalse või kandilise kujuga¹³⁸.

Appendix 2. Right: axes from the Viking Age. The weld that was used in order to create the eye of the axe can be seen on the middle picture. The eyes of axes were not round, but oval or rectangular.

¹³⁷ Hurstwic: Viking Axe Arms and Armor.
[http://www.hurstwic.org/history/articles/manufacturing/text/viking_axe.htm (18.05.2013)].

¹³⁸ *Ibid.*

Lisa 3. Pronksist nuiapea Pada XXII matusest. Pildil on näha ka arvatavasti varre tugevdamise eesmärgil lisatud raudhülsi jäänuseid.

Appendix 3. Bronze macehead from burial XXII of Pada cemetery. The remains of the little iron tube, used to strengthen the shaft, can also be seen on the picture.

Lisa 4. Stseen Bayeux' vaibalt. Hertsog William hobusel koos sõjanuiaga.

Appendix 4. A scene from the Bayeux tapestry. Duke William on a horse with a mace.

Tabel 1. Pada relvadega matused.

Table 1. The burials with weapons from Pada.

Matuse number ja väljakaevamise aasta.	Relva liik	Sugu	Vanus	Matuse suund	Maetu asend
1987					
Luustik VI	Putkega odaots	Mees	18–20 aastat	SWW–NOO	Selili-siruasendis
Luustik VIII	Putkega odaots	Mees	15 aastat ±36 kuud	SWW–NOO	Arvatavasti selili-siruliasendis
Luustik IX	Mõõk	Mees	45–50 aastat	SWW–NOO	Arvatavasti selili-siruliasendis
Luustik XIV	Kirves	Mees	30–35 aastat,	SW–NO	Selili-siruasendis
Luustik XXII	Sõjanuia nupp Kirves	Mees	50–55 aastat	NOO–SWW	Selili-siruasendis
Luustik XXIII	Kirves	Laps	10 aastat ± 30 kuud	NOO–SWW.	Selili-siruasendis
Luustik XXVI	Rootsuga odaots	Laps	vanus 9 aastat ±24 kuud,	W–O	Selili-siruasendis
Luustik XXVII	Kannus	Mees	30–35 aastat	W–O	Selili-siruliasendis
Luustik XXXI	Putkega odaots	Mees	?	SWW–NOO	Arvatavasti Selili-siruliasendis
Luustik XLVI	Putkega odaots	Mees	30–35 aastat	NOO–SWW	Segipööratud

1988					
Luustik LII	Rootsuga odaots	Laps	8 aastat ± 24 kuud	SWW– NOO	Selili- siruasendis
Luustik LXVII	Rootsuga odaots	Laps	vanus 9 aastat ± 24 kuud,	NOO– SWW	Selili- siruasendis.
Luustik LXXXIII	Putkega odaots	Mees	30–35 aastat	SWW– NOO	Selili- siruasendis
Luustik XCII	Putkega odaots	Mees	18–20 aastat	SWW– NOO	Selili- siruasendis
Luustik CIX	Rootsuga odaots	Mees	35–40 aastat	SWW– NOO	Selili- siruasendis
Luustik CXII	Putkega odaots	Mees	30–35 aastat	W–O	Selili- siruasendis
Luustik CXIII	Kirves	Laps	11 aastat ± 30 kuud	SW– NO	Selili- siruasendis
Luustik CXVII	Rootsuga odaots	Laps	12 aastat ± 30 kuud,	NOO– SWW	Selili- siruasendis
Luustik CXXIX	Putkega odaots	Laps	umbes 10 aastane	SW– NO	Selili- siruasendis
Luustik CXXXIII	Ristkirves	Mees	40–45 aastat	NO– SW	Selili- siruasendis
1989					
Luustik CXLI	Kirves	Mees?	?	O–W	Selili- siruasendis
Luustik CLIX	Putkega odaots	Mees?	?	SWW– NOO	Selili- siruasendis
Luustik CLXIII	Rootsuga odaots	Mees?	?	SWW– NOO.	Selili. Jalad puusadest ja põlvedest kõverdatud

Tabel 2. Kukruse relvadega matused.

Table 2. The burials with weapons from Kukruse.

Luustik nr	Ese	Sugu	Vanus	Suund	Maetu asend
Matus V 2009	Putkega odaots	Mees	50+ aastane	W-E	Selili- siruliasendis
Matus IX 2009	Putkega odaots	Mees	20-25 aastane	W-E	Selili- siruliasendis
Matus XII 2009- 2010	Mõõk	Mees	45-50 aastane	NE-SW	Selili- siruliasendis
Matus XXIX	Kirves	-	-	E-W	Luid pole
Matus XLIII	Putkega odaots	Mees	45 – 50 aastane	E-W	Selili-siruli asendis

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Robert Rootslane**

(sünnikuupäev: 09.06.1991)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

“Kukruse ja Pada maahaudadega laibakalmistute relvadega matuste kontekstuaalne analüüs”,

mille juhendaja on **Ain Mäesalu**

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, **21.mail 2013. a**